Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканын ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 78 (15052) ◆ 1993 чылдың апрель 27, вторник ◆ Солунга ат салган шагы 21.30. Садар өртээ 4 рубль.

КОЛ ЧҮВЕ—КИЖИЛЕРГЕ КИЖИЗИГ АМЫДЫРАЛ ХЕРЕК

Бүгү-россия радиозунуң дүүн эртенги дыңнадыы-биле алырга, Россия Федерациязының девискээринге сонгукчуларның 60 ажыг хуузу референдумга киришкен болуп турар, ынчангаш РФ-ке референдум болганы күштүг деп санаттынар-дыр. А бистиң Тыва Республикага референдум канчаар болуп эрткениниң дүүн эртенги байдалын ап көөрге мындыг: баш удур саналышынар-биле республиканың сонгукчуларының 63,7 хуузу референдумга киришкен. Сонгукчуларының 90 ажыг хуузу кээп бадылаан эң идепкейлиг болган районнарга Мөнгүн-Тайга, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Эрзин хамааржыр. Тожу, Бай-Тайга районнарга бадылаашкынга 80 ажыг хуузу, Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Тес-Хем, Улуг-Хем, Чеди-Хөл районнарның сонгукчуларының 70 ажыг хуузу референдумга келгеш, боттарының сонгукчу эргелерин күүсеткен болуп турар. Арткан районнарның байдалы 50-60 хуу аразында, а республикада эң кулу, идепкей чок байдал Кызыл хоорайда — үгле 37 хуу сонгукчулар бадылаашкынарын берген.

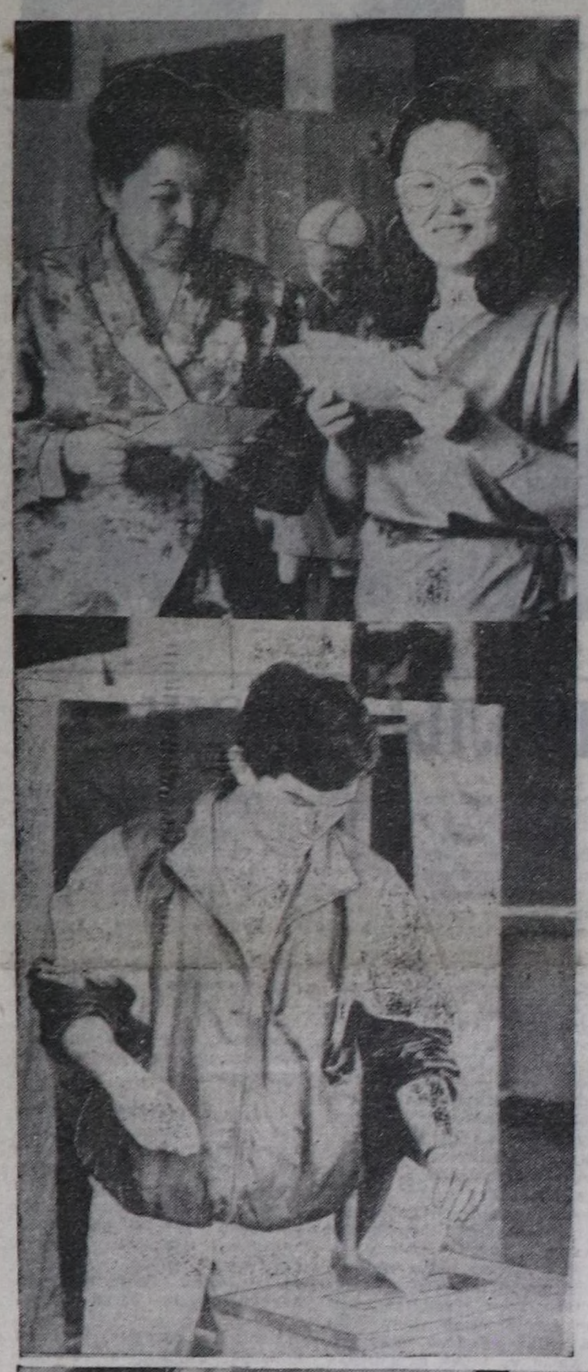

Барып-барып республика найысылалының идепкейи чавыс болган-даа болза, районнарның эки киржилгезиниң ачызы-биле Тывага база референдумнуң болганы каракта көстүп турар-дыр. Шыны-биле алыр үүве болза, референдумга белеткел үезинде чоннуң бадылаашкынарын чорударынга херектиг санхөө талазы-биле районнарны багай хандырып, акша-төгеринин саададып турган болза, а Кызыл үүнүң-даа төвүнде болгаш, референдум эрттирер акшазын үе-шаанда ап алганы билдингир болгай. Канчаарга-даа референдум болган, ам үгле оон түүнелдерин маныар бис.

Төп сонгулда комиссиязының даргазы П. М. Самороковтан баштай кайы районнуң түүнелдери келгенин сонгуургазырымга, Чөөн-Хемчиктиң байдалын менээ чугаалап берди. Сонгуллага киришкен кижилернин хөй кезии Б. Ельциниң болгаш оон чорудуп турар социал-экономиктиг политиказын деткээн, ол ышкаш, Президентиниң болгаш РФ-тиң улус депутаттарының сонгулдаларын хуусаа бетинде эрттирери эргежок үгүла деп санаан. Чөөн-хемчикчилериң сонгулда данзызында киргеннериниң 89,3 хуузу Тываның черинге хуу өнчү тургуспас, «хоржок» деп харылаавнар.

Чөөн-Хемчиктиң талазы-биле үстүндө сайнарны көрүп олурарга, арай-ла удурланышкак байдал көстүп турар, үүл ол дээрге, хөй кезии РФ Президентизин болгаш оон ажыл-чорудуун деткип тураадана, ол-ла үеде ону хуусаа бетинде эде сонгуурун күзеп турар. Азы чоннуң амгы чаартылгаларны деткип турарының болгаш ол реформаларны Ельциниден өске чаа, аныяк-чылыы энергиялыг, мерген угаанныг кижи чорутсун деп бодаан күзели ынчаар илереттинин үүнүп келгени ол чадавас.

Ам Кызыл хоорайның чамдык сонгулда участоктарынга баргаш, кижилернин үүнү бодап турарын сонгуургап көрээлиивис. Апрель 25-те - 11 шак үезинде Кызыллың 17 дугаар сонгулда участогунга чеде бердим. Ында кижи бажы кизирт эвейн-дир, ынчалза-даа улус уурук-суурук-тап кээп, боттарының бадылаашкынарын берип турлар. Бир чай аразында комиссия кежигүнү Зоя Соскал-биле чугаалаштым. Ол үргүлчү-ле мындыг ажылга киржип келген кижи болду. Моон мурнундагы сонгулдалар-биле деңнээрге, улустун бо удаада идепкейи чавыс болуп турарын ол дораан эскерип каапкан. Эртенгинин 7 шакта ийи-чаңгыс кижи келген, а моон «мурнунда 6 шакта безин улус манап турар үүве болгай» диди. Үе-шаг өскерлип турар, ынчангаш бо удаада улуска чалалгалар чорутпаан, чамдык улус чалалга үүге чогул деп комиссияны чемелеп-даа турган.

Бистиң солунга чер талазы-биле бөлүк материалдарның автору, техниктиг эртемнерини кандидады Д. Б. Бузуроолду көрүп кагдым. Ол бадылаптарга, оон бодалдарын айтырдым. Доржу Базыровичиниң чугаазын мээн айтырыгларым чокка киирип көрейин:

— Черге хуу өнчү тургузарынга чөпшээрешпес мен деп харыыны бердим. Делегейниң бүгү чурттарында кижилер бажын-балгаттың, машинатехниканың, мал-маганың ээлери болуп болур деп үүлдү көрүп каан, а чер хуу кижилернин эргезинче кире берген турарын делегейниң дыка хөй чурттары болдуруп байн турар. Чижээ, Голландия черин сатпайн турар, ынчалза-даа делегейде эң-не хөй дүжүт ап турар чурт ол-ла болгай. Швецияда черни сатпайн турар, ында ниитилежилгелерге черни берип турар, Кыдаттың черин 14 чыл иштинде арендага берип турар, Японияның чери база аренда-биле ажыглаттынып турар. А Тывага чер коллективтиг ажыглалга турда, арбаннар, сумуларга хамааржып турда, ТАР-ның чөнүнүң чаш уруглардан эгелээш, кижи баш санынга онааштыр эң-не хөй — 22 мал онаажып турган. Өскээр чугаалаарга, тус чер башкарылгазының үезинде одар-белчиирлерни кончуг эки ажыглап турганы олдур.

Бажың, гараж, дача чаныың черин хуу болдурарынга база удур мен. Ол дээрге черни бичиилеп, чирип садарыдыр. Бир чижек, 19 векте маная кылаштап келген орус кижилер ногаа, тараа өстүрер дээш бистиң ноянардан черни бичиилеп дилеп ап-ла турганнар. Улус оон бир көрүп кээрге, Уступ, Каа-Хемнин, Бии-Хемнин, Туранның үүн мал-маган кадарар чер чок кылдыр эжелеттинге берген болган-дыр. Ынчангаш черни шуут сатпааны дээрге, аренда-биле ажыглазынар, ында коргунчуг үүве чок.

Ынчаарга мен Ельцинге удур бадыладым. Чүге дээрге ол черни садар дээш үүткүдүп турар кижилернин бирээзи-ле болгай. Черни сатпас деп алгаш, канчап ындыг кижини деткий бээр мен? Черни садар деп турар кижини деткиири дээрге-ле, логика чок болуп, боду бодунга удурланганы болур-дур-ла. Бо талазы-биле дыка хөй кижилер, партиялар, шимчээшкиннер будалып турардыр. Сөөлгү үеге чедир РФ-тиң улус депутаттарының күжү-биле чер саттынмайн келди. Оларның частырыглары хөй-дүр ийин харын, ынчалза-даа кол үүлге ажырбас улус бо.

Ельциниң улус Тывага хөй эки үүлдер кылып турар дээш деткип турар, 90 хуу дотация дээш-даа дижик. Ынчаарга мен бодаарымга, дотация ол хире четпес, үүге дээрге Саян ГЭС дээш суг адаанга барган тараалан, одар-белчиирлиг черлеривис дээш халас барган орулганы чыл санында төлезиннер. Ол ышкаш рынок үези дижип турар болганывыста, Улуг-Хемниң суу Саян ГЭС-тиң генераторларын долгап берип турар болгай, бо дээш база төлезиннер. Черле ынчаш бистиң улус Москвада хөй митингилээн кижилернин чугаазын дыңнап алгаш, ону маная кээп чугаалап, барымдаага ап туруп бээри кончуг шын эвес.

Эртемденниң үстүнде бодалдарын албан-биле киирдим. 15 дугаар сонгулда участотунга чеде бергеш, чамдык кижилер-биле чугаалаштым. Комиссияның секретары Г. А. Эпп сонгулда багай эвес чоруп турарын демдегледи. Немелде данзыга хамаарыштыр ол улустун бажыңнарынга чеде бээрге, чамдыктары комиссия кежигүннерин шуут киирбейн турганын, оон үжүн будулгаазыннар болуп турарын хараадап чугаалады. Сонгулдалар ында тайбын эртип турар болду, үгле харын бир эр кижи бюллетеньнерде танма чок дээш элээн кадалган. Танма салыр дугайында чугаа турбаанын Галина Афанасьевна дыңнатты. Аарып турар азы кырган кижилерге бажыңнарынга барып сонгудуп алырын ол чугаалады.

Аңаа мен 21 дугаар ясли-садтың кижизидикчи башкызы Людмила Остапенко-биле чугаалаштым: «Мен Тывага черни садып болбас дээш бадыладым. Бөдүүн кижилер хөвей акшалыг эвес, ону канчап садып алырыл? Ынчангаш чер өске байларның холунче кире бээр деп турары шын. Бодум черле Тыва чурттут кижи мен, ынчангаш бистиң мал ажылдыг черивиске черни садары шуут таарышпас деп бодаар мен.

Ельцин дээш бадылавадым. Чүге дээрге амыдыралдың мынчаар аартап келгенинде оон буруузу бар деп санаар мен. Моон мурнунда мен 120 рубль ап чораан-даа болзумза, уруум-биле кады курортка ийи-үш-даа катап дыштанып алыр аргалыг турдум. Ам ындыг арга менде кайдал? Депутаттарны-даа, Ельцини-даа эде сонгууру күзенчиг, чаа кижилер келгеш, амыдыралды эки талаже баштаптар чадавас.

Пенсионер П. С. Шульгинаның бодалы: «Моон мурнунда бистиң пенсиявысты кым-даа немевейн турган, а Ельцин болганчок-ла немеп берип турар-дыр. Ельциниң чоргузуптарга, орнунга та кандыг кижи кээр. Ынчалза-даа Ельциниң политиказынга удур мен, үргүлчү-ле улус-биле маргышкан турар кижи-дир бо. Пенсиямның хөй кезии таакпыже үүнүп тур, таакпы тыртпазының орнунга чем чивээним дээре, ол менээ наркотик-биле дөмей-ле. Сөөлгү үеде бодумга чаңгыс ук безин садып кетпедим, харын-даа мурнунда бичии саттынып алгандыо мен. Ам колдуунда хлеб, шайда олурар апардым. Ажы-төл-даа чок, дача-даа чок кижи мен. Өөделиг чем садып чиири менээ дыка берге. Черни сатпас дээш сонгудум. Бир эвес черни хуу кылып алыр болза, ол хуу кижилер хлеб өртөөнге та чеже акша адаар үүвези?»

Чаа-ла 18 хар үезинде аныяк кижилер-биле чугаалажыксаш, элээн маадым. Шыны-биле чугаалааргa, мээн турган үемде аныяктар көңгүс эвээш келген үүве ийин. Ынчап турган, дөрт аныяк кижиге харын-даа душчу бердим. Олар көдээ ажыл-агый техникумунуң сургуулдары болду. Янзы-бүрү чылдагаанбиле оларның үгле чаңгызының общежитиеде киир бижилгези бар. Сонгуур участогун дилээш, беш дугаарынга кээп турарлары бо. Каяа-даа баарга, оларны херекке алыр кижи чок болган. Чодураа Монгуш, Алик Дамдын-оолдуң эштери-биле бодалдары мындыг: «Бисти бадыладыр болза, черни Тывага сатпас дээр бис. Ындыг эвезе черивис өске улустуң холунга баары чайлаш чок. Огород, дача, гараж кылырынга-даа черни садып болбас. А Ельцинге хамаарыштыр, ону черле солуур болза эки кижи бо. Бүдер-бүтпес хөй-ле аазаашкынар бээринге өй. Үе берге-дир, ылангыя студент улуска. Депутаттарны база 80 хуу чаартыры чугула, оларның үгле эки ажылдап турарларын арттырып алыр. Сөөлгү үеде амыдырал белен эвес-тир, ынчалза-даа аныяк-даа, улуг-даа тыва кижилериң арагалаары кедерээн. Аныяктар хоорайже кээп ажыл дилеп кээр, оларның киир бижилгези чок болурга, ажылга албас. А суурларында база орта ажыл чок. Хоорайга ажылдаа тыппайн, чыглып арагалаар үүвези оозунда деп болаар бис».

Кижи бүрүзү боду бодалдыг болбайн аан. Ынчалза-даа дыка хөй улустуң черни хуужударынга удур бодалдыы илдең-дир. Шынап-ла, төрээн черивисти садыглажылганыңэди кылып алза, оон уржуктары та кандыг болур үүве. Черни эки, беримчелиг кылдыр ажыглаарынга таарымчалыг байдалдарны хоойлу өзугаар таарыштыр, угаангырсагынгыр тургузуп алырының аргалары бисте бар. Бир эвес Тыва кайы-бир федерацияның субъектизи эвес, бот-тускай күрүүнде турган болза, байдал аңгы-даа туруп болур-ла ыйнаан. Чаартылгалар, чаа экономика дээш-ле, суг көрбейи идиин уштуп болбас-ла болгай. Сугга дүжүп өлбези-биле кежигни шинчилеп, сугнуң терениң-сыгын, дүргениноожумун көрүп, билип алыр. Сөөлүнде чер талазы-биле таарыштыр эде кылыр дээр болза, ол хай баарыл, ол чоннуң бодунуң эргези-ле-дир.

А Россия референдумунуң талазы-биле бодалым үүл дээрге, күрүне баштыңнары чоннуң бодалын айтырган-надыр харын. Баштайгы түүнелдерни көөрге, Ельцинни чон деткээн-не хевирлиг. Маная ол дугайында хөй чугаа кылгаш канчаар, үгле референдум соонда эрге-чагырганың аразында чөрүлдээлери чавырлып, чоңу дээш, чурту дээш олар кызып ажылдаар-ла болза, чонга оон өске үүг херек боор. Кол үүве — кижилерге кижизиг амыдырал херек.

Надежда ЭРГЕП.

ҮУРУКТАРДА: Кызыл хоорайның сонгулда участоктарынга бадылаашкын үезинде.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

Күш-ажыл төлевириниң эң адаккы хемчээлиниң дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХООЙЛУЗУ

1 үүл. Күш-ажыл төлевириниң айда эң адаккы хемчээлин 1993 чылдың апрель 1-деи эгелеп 4275 рубль түннүг кылдыр доктаадыр.

Чедир төлевирлерни, немелделерни, а ол ышкаш акша шаңналдарын, өске-даа мактал-шаңнал төлевирлерни күш-ажыл төлевириниң эң адаккы хемчээлинге киирештирбес.

2 үүл. Бюджет хөрөнгилери-биле акшаландырып турар бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлери бо Хоойлунуң 1 үүлүнүң бирги кезээнде доктааттынган күш-ажыл төлевириниң эң адаккы хемчээлин хамаарышкан бюджеттерниң акша-хөрөнгилериниң күсели-биле боттандырар.

Өске бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлери күш-ажыл төлевириниң доктааттынган эң адаккы хемчээлин ол сорулгаларга көрүнген бодунуң акша-хөрөнгилерин тыпкан шаа-биле 1993 чылдың ийиги кварталының дургузунда боттандырар.

3 үүл. Дээди профессионал билигиниң өөредилге черлериниң студентилеринге, ортумак болгаш эге профессионал билигиниң өөредилге черлериниң сургуулдарынга, будүрүлгеден дашкаар дээди профессионал билигиниң өөредилге черлериниң болгаш эртемшинчилел албан черлериниң чанында аспирантурада өөренип турар аспирантыларга стипендияларны бо Хоойлунуң 1 үүлүнүң бирги кезээнде доктааткан күш-ажыл төлевириниң эң адаккы хемчээлин барымдаалавышаан, даразында хемчээлдерни өзугаар төлээр: аспирантыларга —эң адаккы ол хемчээлдиң 100 хуузун, дээди профессионал билигиниң өөредилге черлериниң студентилеринге — 80-ден эвээш эвес хуузун, ортумак болгаш эге профессионал билигиниң өөредилге черлериниң сургуулдарынга —70-ден эвээш эвес хуузун.

4 үүл. Чогуур пособиелерни болгаш өске-даа социал төлевирлерни бо Хоойлунуң 1 үүлүнүң бирги кезээнде көрдүнген күш-ажыл төлевириниң эң адаккы хемчээлин барымдаалап доктаадыр.

5 үүл. «Ажылчы чонга социал магадылалдарны бедиер дугайында» РСФСР-ниң 1991 чылдың апрель 19-та Хоойлузунуң 5 үүлү (РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң Ведомостизинде, 1991 ч., № 17, 506 арыында) болгаш «Күш-ажыл төлевириниң эң адаккы хемчээлиниң дугайында» Россия Федерациязының 1992 чылдың ноябрь 13-те Хоойлузунуң 1 база 3 үүлдери (Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизиниң болгаш Россия Федерациязының Дээди Совединиң Ведомостизи, 1992 чыл, № 48, 2756 арыында) күш чок болган деп санаар.

Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Россиянын Советтер бажыңы.
1993 чылдың март 30.

«Чагыдылга-93»

Ийиги чартык чылга

ЧАГЫДЫП АЛГАНЫ — 82

Бо чылдың ийиги чартыында солуннарга чагыдылга талазы-биле Барыын-Хемчиктиң Шекпээрде харылзаа салбырының Татьяна Санаа-евна Монгушка удурткан коллективи эки ажылдап турар. Шекпээр суурнуң почтачызы Айлаң Чочак-ооловна Күжүгет суурнуң бажың бүрүзүнге чедип, чон-биле сырый харылзааны тудуп, чагыдылга талазы-биле кызымак ажылдап келген. Ол бо хүннерде 50 экземпляр «Шын» солунну чагыдып алган дугайында квитанцияны чагыдып алыкчыларга бижип берген.

* * *

Район төвү Кызыл-Мажалык суурнуң чурттакчылары базала чагыдылга чок артып калбазы-биле бо хүннерде безин 32 экземпляр «Шынны» чагыдып алган. Ийиги чартык чылдың чагыдылгазы эгелээр мурнуу чарыында районнуң харылзаа белдири суурларда харылзаа салбырларының ажылдакчыларын чыып алгаш, сургаалдалыг хуралды эрттирген. Чагыдылга чоруп турарының дугайында чарлалдарны чараштыр бижээш, организация, күш-ажылчы коллектив бүрүзүнде кескы черлерде аскылап каан.

(Бистиң корр).

ЧАА-ХӨЛДЕ СААДАЛГАЛЫГ

1993 чылдың баштайгы чартында Чаа-Хөл районнуң чурттакчылары солуннарны, журналдарны хөйү-биле чагыткан. Амгы үеде чаа-хөлчүлер муң ажыг «Шын» солунну ап турар. Ынчаарга чылдың ийиги чартында солуннар чагылгазы районга апрель 20-ге чедир барык эгелевээн турган. Ынчангаш Чаа-Хөл район чагыдылга талазы-биле республиканың өске районнарындан ыракта хоожудаан. Оон чылдагаанын Чаа-Хөл суурнуң харылзаа салбырының удуртукчузу Т. К. Хүргүл-оолдан айтырарымга мынча деп харылаан:

— Чылдың ийиги чартыында солуннарның, журналдарның чагыдар өртектери дыка бедзон, а чонда акша чок, шалың болгаш пенсия, пособиелер чогуур үезинде үнмейн келген.

Парлалга чагылгазының районда хожудап турарының бир кол чылдагааны ол. Ынчалзажок Чаа-Хөл болгаш өске-даа суурларның чурттакчыларының хөй бажыңнарынга барып, оларның-биле чугаалашкан мен. Чонда акша чок эвес, акшалыг хамаатылар хөй. А чагылга организаттаар талазы-биле ажыл кылдынмайн келген. Чижээ, Ак-Туруг—улуг эвес суур, ында ийи почтальон бар, а малчыннарга парлалга, чагаа, телеграмма чедирип бээр база бир почтальон ажылдап турар. Оларга чагылга чорудар дугайында даалга бердинмээн болганда, ол чугула ажылды кылбайн келгеннер.

Чагылга өртээ бедип, чонда акша эвээжээн-даа болза, парлалга чагылгазын чедиишкинниг чорудуп болурун мындыг чижектер бадыткап турар. Чаа-Хөлге чоокта чаа «Рояль» деп спирт келген. Бир шилдиң өртээ 3 муң рубль. Чамдык көдээ Советтер, чижээ, Ак-Туруг көдээ Совет, арага садып алыр дээн хамаатыларга чөпшээрел шынзылга бергеш, 100 рубльди кижи бүрүзүнден ап турган. Ынчангаш бир шил спирттиң өртээ 3 муң 100 рубль болу берген. Ындыг турбуже, Чаа-Хөлдүң чурттакчылары ол араганы арбыны-биле садып ап турган. А өске черлерден водканы чажыды-биле эккелгеш чижеңкижилериң аайынга кирип, бир шил водканы чаңгыс чер-чурттугларынга 1 муң рубль өртекке садарын орландажып турган чамдык хамаатылар база бар.

Солуннар чагылгазы саадаанын барымдаалаваш, район Совединиң даргазы А. С. Хоюгбан, район чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Г. С. Сагаандай олар бо чүгула ажылды холга алгаш, боттуң хемчеглерни ап эгелээн сөөлүнде парлалганын сөөлгү чартык чылда чагылгазы районда элээн шуудай берген. Чаа-Хөл көдээ Совединиң даргазы З. А. Монгуш болгаш өскелер-даа солуннар, журналдар чагылгазының чоруп турарының дугайында айтырыгны Советтерниң сессияларынга чоокку үеде чугаалажын көөр болгаш парлалга нептередиринге улус депутаттарын калбаа-биле киириштирер бодап турар. Ынчангаш бо чылдың ийиги чартында солуннар, журналдар чагылгазы баштайгы чартык чылдыындан эвээш эвес болур дээрзинге идегел бар.

Алексей ДУГЕРЖАА.

«КЫЗЫДЫП-ЛА ТУР МЕН»

Чаңгыс хүн солун номчувайн баарга, сагыш-сеткил хоозурай берген ышкаш болур дээн чижектиг бодалдарны Чадаана хоорайга-даа, Бажын-Алаак суурга-даа чорааш, чамдык кижилерден дыңнап чордум. Амгы хүннерде солуннарга, журналдарга чагыдылга чоруп турар. А бо талазы-биле ажыл Чөөн-Хемчик районда кандыг чоруп турарыл? Бо чүгула ажылды районнуң харылзаа белдириниң операторуу Е. К. Маркова харылаан турар.

— Солуннарга, ылаңгыя «Шынга» чагылга кайы хире чоруп тур?—деп, Елизавета Кыргысовнадан айтырдым.

— Чер албайн тур. Дыка оожум бис. Артында чылдың ийиги чартында солунга чагылдылга 700 рубль апарган-дыр. Ынчалза-даа чагылга кылыр дээн кижилер үзүктелбейн тур. Өртээ чиик дээш ындыг ыйнаан, «Тываның аныяктары» биле «Эне сөзүн» чагылып ап турарларның саны хөй-дүр—деп, ол харылалды.

— Солун номчуваска дүмбей караңгы-биле дөмей апаар болгай. Чаңгыс шил водка өртээ 700 рубль оранчок ажа берген-дир. Ону чаңгыс шак иштинде ижип алыр болгай силер. «Шын» солунну чагыдып алыр болзунарза, алды ай иштинде номчуп келир силер. Кайызы ажыктыг-дыр, боданып көрүнер деп-даа сургап келдим. Чүү дээр, кызыдып-ла тур мен—дээш, ол каттырып кагды.

Район иштинге солун чагылгазын шуудадыр ажылга киржилгелиг болурун район чагыргазының даргазының бирги оралакчызы С.-Д. Д. Ондар база аазаан. А апрель 23-ке чедир «Шын» солунну 58 кижи чагыдып алган. Ол дээрге үүгле Чадаана хоорайның чурттакчылары-дыр. Солун чагылгазы районда уламчылап турар.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

СОЛУННУҢ НОМЧУКЧУЛАРЫ-БИЛЕ

Эрткен неделяда «Шын» солунунуң кол редактору В. Ф. Чадамба баштаан-бөлүк ажылдакчылар Бай-Тайга районнуң Бай-Тал, Кызыл-Даг болгаш Шүй суурларынга чедип, чон-биле үжурашкан. Район чагыргазының удуртукчу ажылдакчылары ол ужуражыышкынларга база киришкен. 1993 чылдың ийиги чаотында «Шын» солунунуң чагыдылгазының дугайында номчукчулар-биле болган ол ужуражыышкынларга солуннуң арынарында чырыдып турар үүлдериниң чедер болгаш четпес талаларын номчукчулар ижин-кара чокка чугаалап, солуннуң арынарынга чырыдып турар материалдарның утка-шынарын эжижидер, оон дээштиин чедип алыр талазы-биле боттарының үнелиг санал-онаалын берген.

Өртек-үне хүн бүрүде өскерлип, акшаның үнези кудулаптаа турар болза, өг-бүле бүрүзү «Шын» солунну чагыдып ап болур арга-шинээзи барын ужуражыышкынларның киржикчилери бүзүредип чугаалап турганы бистерге, солун ажылдакчыларына, өөрүнчүг болган.

Солуннуң арынарынга чамдыкта эки хынаттынмаан ийи-чаңгыс чагааларның үне бээри хараадаңчыг бооп турарын номчукчулар чугаалаан. Оон ангыда чамдык авторларның үүлдериниң, ылаңгыя черчуртуң мактаан материалдарын доктаамал парлап туруп бээрге, ону номчуурга безин солун эвес бооп турарын, чамдык номчукчулар база шүгүмчүлээн.

Ийиги чартык чылда солун чагыдылгазын чорудары, ону районнарга чедиргени база чагыдыкчыларга чедирип таратканы дээш номер бүгүзүнден харылзаа чери чеже акша ап, 1 тонна саазынынын өртээ каш рубль бооп турарын, типография «Шын» солунну парлап турары дээш айда чеже рубльди ап турарын солуннуң харыысалгалыг ажылдакчылары чыылган чонга тайылбырлап чугаалап бээрге ону сонуургап дыңнаан. Шак ындыг чедингир тайылбырны берип, чон-биле ужуражып келгени дээш өөрүп четтиргенин илереткеннер. Бо чылдың ийиги чартында өг-бүле бүрүзү «Шын» солунну чагыдып алыр деп, кызыл-даргылар, байталчылар болгаш шүйжулар бүзүредип чугаалаан. Районда солуннар чагыдылгазы бо хүннерде организастыг чоруп турар.

(Бистиң корр.).

БАШТАЙГЫ ТҮҮНЕЛДЕР

МОСКВА. Референдумга бадылаашкын данзызынга киирген хамаатыларның 62 хуузу киришкен. Ол Чечня биле Татарстандан аңгы бүгү девискээрлерге эрткен. Ол ийи девискээрге сонгукчуларның 21 хуузу бадылаашкынга келген. Ол дугайын РФ-тиң Дээди Совединиң хуралынга Төп сонгулда комиссиязының даргазы Василий Казаков дыңнаткан.

Бадылаашкын девискээрлериң колдуг кезининге топтуг байдалга эрткен. Эң баштайгы медээлери чедип келген. Магадан, Камчатка округтарынга бадылаашкынга киришкен сонгукчуларның 70 ажыг хуузу Президентиин деткээн.

(РосИТА—СЧТА).

Социал хандырылганың 75 чыл ою

ДОКТААМАЛ САЙЗЫРАП КЕЛГЕН

Россияга хамаатыларның социал хандырылгазын күрүне деңнелиинче чедир тургузар дугайында айтырыг Октябрь революциязы тиилээн соонда дорту-биле тургустунуп эгелээн. Ынчангаш 1918 чылдың апрель 26-да хамаатыларның социал хандырылга талазы-биле Улус комиссариадын тургузар дугайында декретке В. И. Ленин ат салган. Ол төөгүлүг хүнден эгелеп хамаатыларның социал хандырылгазын хөгжүдер талазы-биле айтырыгларны чазак кичээнгейге ап, удаа-дараа ол дугайын күрүне деңнелиинге тургузуп келген.

Ооң түңнелинде Чазак 1918 чылдың октябрь 31-де «Ажылчы чоннарның социал хандырылгазының дугайында» тускай хоойлуну хүлээп алган. Ол дүрүм ёзугаар назылап кырааннарга, инвалидтерге пенсия тыпсыры-биле чергелештир аарып-аржаан кижилерге, нелерге болгаш бичии чаштарга пособие дузаламчы бээр, назылап кырааннар боттары азыраттынып шыдавас апарганда, оларны ажаап карактаар, чоок кижизи чок болган таварылгада, оларны күрүненің күсели-биле ажаап азыраар тускай бажын-интернаттарны тургузарының дугайында чаа дүрүмнерни тургускан. Ол дээрге Россияга тургустунган чаа ниитилелдің кижи дээш сагыш салыышкынының баштайгы базымнарының эки талалары тодаргайы-биле оон көстүп эгелээн.

Назылап кыраны дээш пенсияны эң-ле баштай совет Россияга 1928 чылда тургускан. Хамаатыларның назылап кыраанының пенсия алыр назы-харын ол үеде доктаадып тургускан, ам бо хүннерге чедир ол кандыг-даа өскерилге чок болуп хевээр арткан.

Хамаатыларның социал хандырылгазының дугайында хоойлу-дүрүмнер 1936 чылда хүлээп алдынган Совет Конституциядан кижилериң социал хандырылгазынга хамаарыштыр алыр эргелерни бүрүнү-биле магадылаан. Ол үеден бээр ажылчы чоннарның социал хандырылгазы үелериң аайы-биле доктаамал өзүп сайзырап келген. Оон бир тодаргай барымдаазы 1956 чылда бистиң чүртүвүска «Хамаатыларга күрүне пенсиязының дугайында» тускай хоойлуну хүлээп алганы болур.

А 1964 чылда колхоз кежигүннериниң пенсиязынга хамаарыштыр хоойлуну хүлээп алган. Сөөлгү чылда назылап кыраанының, ажыл кылыр аргазын оскунгаш, инвалид болган, азыракчызын чидирген кижилерниң алыр пенсия болгаш пособиелериниң түңү, оларның хемчээли доктаамал улгадып, ону алыр кижилериниң саны чыл бүрү көвүдеп турар.

Рынокче шилчип, өртектерни хостуг болдурганы-биле пенсионерлериң, инвалидтериниң, хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелериниң амыдырал-чурталгазы хүн бүрү нарыдап турары-биле пенсия база пособие дугайында дүрүм-хоойлуларга сөөлгү ийи чыл иштинде улуг немелде, өскерилгелер болган. Тыва Республикада бо хүннерде пенсия болгаш пособиелерни 65446 кижи ап турар, оларның хемчээлдери ай, квартал санында өзүп турарын чон билир.

Пенсия болгаш пособиелериниң хөй түңнүг акша-төгериин моон мурнунда биске дүрүм ёзугаар харылзаа ажылдакчылары кижи бүрүзүнге чедирери көрдүнген турган. Ынчалза-даа ол ажыл багай чоруп келген, а олар бистерден акшаны чогуур ёй-шаанда шилчиттирип ап келген. Ол ажылды экижидери-биле Таңды районнуң киллизиниң эгелээшкини-биле пенсия болгаш пособиени кижилериң бажыңнарынга чедирер биче бүдүрүлге тургустувус. Пенсионерлерге ол таарымчалыг болган. Ынчангаш ындыг бүдүрүлгелер Чеди-Хөл, Кызыл районнарда база тургустунган. Удавас Эрзин, Өвүр районнарга тургустунар. Оларның ажылы кончуг харыысалгалыг.

Россия Федерациязының Дээди Соведи чоокта чаа пенсияны бо чылдың май 1-ден эгелеп база катап өстүрүп биске апрель 17-де телеграф-биле дамчыткан, ам ону долузу-биле санап эгелединис. Май 1-ден эгелеп айда пенсияның эң кудуку хемчээли бистиң республикага 10.558 рубль болур, социал пенсияны санаваска. Пособие ап турарларга пемелде эде сапаашкын болбас. Шеригге албан эрттирип тургаш, азы дайынга чораан оглу өлген ада-неге пенсия тыпсырының чаа дүрүмү үнген. Бо бүгүнүн түңнелинде бистиң ажылдакчыларывыстың ажылының хемчээли 20 катап өскен.

Бистерде тургустунган дүлейлер, инвалидтер болгаш караа көрбестерниң ниитилелдериниң баштаар черлеринге организастыг болгаш материалдыг деткимчеин берип турар. Чижээ, караа көрбестер ниитилелиниң өөредилге-бүдүрүлге черинге материал-садыг бүдүрүлгени өскертпес сорулга-биле 4.5 млн. акшаны үндүрдүвүс. Бистерде инвалидтерни, кырганнарны азырап ажаап турар 4 интернаттың байдалы чеже-даа нарын, акша-төгерик берге турда, Хаыраканда 50 орунгуг интернатты ажыглалга киирдивис, Кызылда интернаттың 75 орунга немелде тудуун, ында теплицаны, складтарны тудуп турар.

Үе чеже-даа нарын болза, 1992 инвалидтерге «Запорожец» машиналарны, мотоколяскаларны, велоколяскаларны халаска берип, 300 ажыг кижини курорттарга дыштандырган бис. Школачыларның чайгы дыштанылгазын экижидеринге 5 миллион ажыг акшаны киириштирдивис.

Бо чылын ажылдарысты уламчылап чорудары-биле акша-төгерик айтырыын шиитпирлеп алган бис. «Чедер» курортка кырганнарның, инвалидтериниң кадыын эдип дыштандырар талазы-биле ажылды уламчылап, ынаар 200 ажыг кижини чорудар. Орта бирги сезонда тыва эки турачыларны организастыг дыштандырар бис.

Хову-Аксында профилакторийге Чеди-Хөл районнуң пенсионерлерин әмнедири-биле 15 путёвканы садып алган, ында социал киллисти организастап тургузуп турар. Инвалидтерни протез-биле хандырар дээш бистиң мастерскаяның ажылдакчылары Л. А. Ковалева, Г. А. Федотко олар биллиг-мергежилин харамиан-майын ажылдап турар. Инвалид кижилерге чугула херек нарын протезтерни Красноярск хоорайга дугуржулга ёзугаар кылдыртып, оон өртээн, орук хөлезинин төлеп турар бис.

Рынок үезинде оон уржуктарының бергезин эки билбейн, чамдык хөй уругларлыг өг-бүлелер боттары, ажылдапамыдырап болур хире кижилериң азырадыкчы хөөнден үнмейн, күрүне азыразын дээр хөөнүү ниити тайылбыр ажылының кошкаанда. Ында бистиң четпес ажылывыс база бар.

Ам удавас болур школачыларның чайгы дыштанылгазын организастаарынга киржир бис. Бистиң интернаттарывыстың бот-хандырылгалыг болуруне кичээнгей салып, картофельди, ногааны тарып, мал-маганны өстүрүп турар.

Чамдык кылдынган ажылдар-биле кады, четпестер бисте хөй, оларны 1992 чылдың болгаш бирги кварталдың түңнелин үндүргеи яамының коллегиязына түңнеп, анализин кылгаш, четпестерни чайладырының хемчеглерин ажылдап кылган. Оон күүселдезин хүн бүрүнүң хынаалдазында алган бис.

Сергей КИРОВ.
Тыва Республиканың Чоннуң социал камгалал яамызының сайыды, республиканың социал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы.

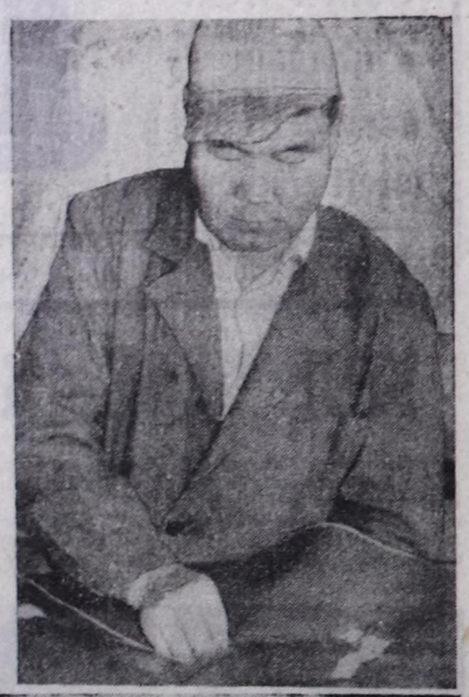

Караа четпес болгаш шуут көрбес улус ажылдаар цехтерде ажыл-иш хайнышкынныг-дыр. Баштай янзы-бүрү шокар пөстерден хеп быжар өрээлде он ажыг кижи хепти быжып, даарап турлар. Бо белеткел бригадазының удуртукчузу С. Монгуш мурвакчыларын адаап, оларның хөй продукцияны кылып турарын демдегледи.

Караа четпес база шуут чүве көрбес, берге салым-чаяаныг кижилер көргенчиг-даа. Ынчалза-даа олар чер кырынга чүргүп чораан, караның көзүлбезинге, кайгамчык чырыкты көрбезинге мунгагдавас-тыр дээрзин бодап-даа турдум.

Матрацтар кылыр цехте кончуг шыырак эрлерни таарыштыр тургускан. Кылын хөвеции дескилей салгаш, матрацтың кырын дургаар узун ыяш доңпак-биле дургаар улдаптарга, калбарып, дескилежип кээр. Белен болган ол дөжекти мөге-шыырак эр Павел Бавуу холу-биле диле тудуп тургаш, көктеп эгеледи.

Дараазында өрээлдерде машиналарлыг столдарда эр дааранькчыларның ажылы база шалыпкын-дыр.

ЧУРУКТАРДА: дааранылга цегинде ажыл-иш; матрацтар көктекчизи Павел Бавуу.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

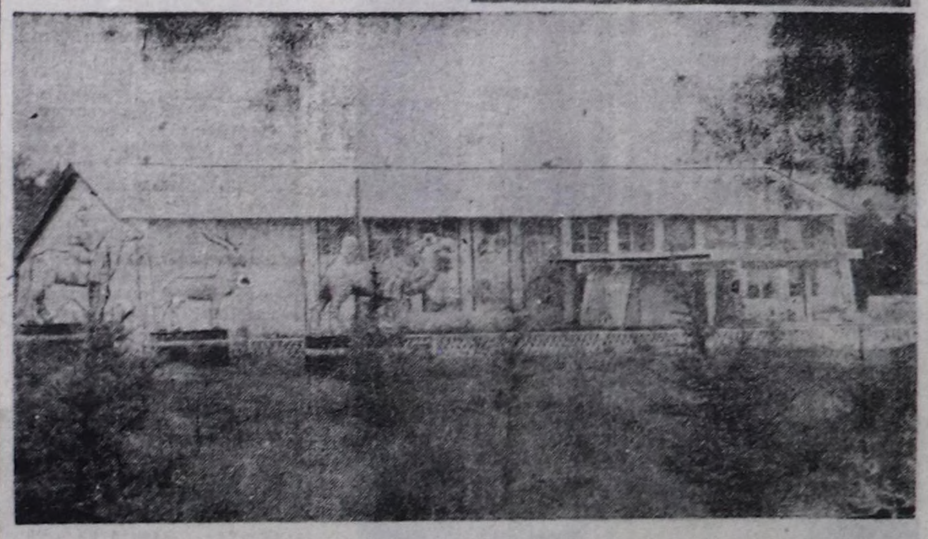

ХАНДЫРЫЛГАЗЫ ЧЕГЕЙ КИЖИЛЕРГЕ

Өртек-үне соксаал чок өзүп турар нарын үеде салым-чолунга кызаргаткан, кырып-назылаан хамаатыларга, оларның аар-берге амыдыралын чиигедири-биле күрүненің талазындан кандыг ачы-дуза, социал камгалал көргүстүнүп турарын номчукчуларга кысказы-биле таныштырып көрейн.

Кызыл хоорайда 16 муң ажыг кижи пенсия, пособиелерни ап турар. Ол кымнарыл? Күш-ажыл инвалидтери, чажыдан инвалидтер, Ада-чурт дайынының инвалидтери, дайын киржикчилери, чемгерикчизин чидирген, хөй уруг-дарыглыг, чеднимес өг-бүлелер, назылап кырааннар, азыракчы чок чааскаан артканнар дээш, оон-даа өске социал деткимче негеттинин турар кижилер болур. Мынча хөй кижиге бүгү талалыг дуза көргүзери белен эвес херек. Оларга кандыг янзылыг ачы-дузаны, социал камгалалды көргүзүп болурул дээрзи эргелелдің планында ажылдан кылдынган.

Анаа кижилер ук албан черинің хүлээлгези үгле пенсия, пособие санаары деп билир боор. Ындыг эвес, оон ажыл-чорудулгазы, келир үедеги планнары-биле хандыр таныжар болза, пенсионерлерге, инвалидтерге социал дуза көргүзериниң талазы-биле ап чоруттунуп турар хемчеглер хөй янзы. Ук хемчеглерни чедишкиниг боттандырары-биле хоорайның Социал камгалал эргелелиниң ажылдакчылары дуза хереглеп турарларның даңзыларын доктаамал долдурар (ол дээрге 14 муң ажыг кижи), оларның чүртүп орар оран-савазының байдалын шинчилеп көөр ажылдарны хоорайның хоочуннар чөвүлели, улус өөредилге кылдизи, милиция, хөй-ниитн организациялары, үлетпүр, бүдүрүлгелер-биле сырый харылзаалыг чорудуп турар. Аас-биле, телефон дамчыштыр дилеглерни, киргеи билдириишкиннерни өй-шаанда сайгарып, чогумчалыг аргa-сүмелерни берип, боттуг дузаны чедирип турар бис.

«РСФСР-де күрүне пенсияларының дугайында» Хоойлуну хүлээп алганының соонда, пенсия, пособие санаар кылдистиң ажылы көвүдеп, үгле 92 чылда беш катап эде санаашкынны кылган. Ук ажылды шалыпкын кылырына эргежок электроннуг саналга машиназы (ЭСМ) чок болганындан, бүгү ажылды хол-биле кылып, субботаларда ажылдаар ужурга таваржып турганнар. Ук чылдагаан ужун чамдык пенсия пособиелерни эзлери өй-шаанда албайн турган.

Бо чылдың март айда Тыва Республиканың Президентизиниң эгелээшкини-биле республиканың чонун социал камгалал-биле хандырарының декадазын организастап эрттирген.

Декаданың сорулгазы —республика чүрттакчыларының дарый социал камгалал негеттинин турар кезиниң амыдырап-чүрттап орар байдалы-биле таныжары, ажыл-биле хандыртынганын, эмчи хайгааралынга хаара туттунганын анализтээри, доп-дораан дуза негеттинин турарларны илередири. Түрецги-чеднимес байдалда чүрттап орар хөй уругдарыглыг өг-бүлелерге, назылап кыраан, чааскаан арткан кижилерге, аарыг-аржык, кемдеп-бертинишкин ужундан инвалид болганнарже кичээнгейни угландырган.

Эң нарын организастыг айтырыгларның бирээзи — инвалидтерни ажыл-биле хандырары. Бир эвес 1991 чылда I, II бөлүктериниң инвалиди болур 34 кижини ажыл-биле хандырган болза, 1992 чылда ол-ла бөлүктерге хамааржыр үгле 8 кижини ажылга тургузуп шыдаан. Инвалидтер ажылдаар күзелин илередип турза-даа, ажылдаар черлериниң чүрттап орар бажын-балгаттан ырак болганындан, керээ ёзугаар бажынга ажыл-биле хандырып болгу дег тускай бүдүрүлгелериниң чогунун хараазы-биле оларны ажылбиле хандырары бүтпейн турар.

А үшкү бөлүктүң инвалидтери—396 кижи хоорайның организациялар, бүдүрүлгелеринде ажылдап турар, Республикадан дашкаар улуг хоорайларже 4 кижини өөредилге черлериче аткаран. Бо дээрге хөй эвес сан-чурагайдыр. Оон чылдагааны-биле хоорайның социал камгалал эргелели республиканың социал деткимче фондузунуң базазынга 93 чылда бодунуң тускажыттынган, таарымчалыг дериттинген үш цехтиг (дааранылга, чазанылга, идик даараар) бүдүрүлгезин ажылдарын шиитпирлээн.

Ук бүдүрүлгенің кылып үндүрген продукциязын чиик өртек-биле хандырылгазы чегей кижилерге садар. Оон аңгыда уруглар база улуг кижилер идик-хевин база-ла чиик өртек-биле садарын организастап эгелээн. Оон-биле чергелештир эрткен чылдың сентябрьдан эгелеп 3 дугаар столоваяга чединмес кижилериң дүште халас чемненирин кылып чорудуп турар.

Ада-чүрттүң Улуг дайынының инвалидтери, дайын киржикчилери, амы-тыныдан чарылган шериг кижилериң өг-бүлелери, чажыдан инвалидтер «Ветеран» магазининден аш-чем аймаан садып ап турар, а I, II бөлүктериниң инвалидтери «Забота» садыгда быжыглаттынган. Ук магазинчер колдуунда карылгалыг болганындан, 93 чылдың эгезинден аш-чем бараанларының өртектерни хостуг салган.

Тургустунганындан бээр ындыг-ла үр болбаан социал камгалал албан черинің ажыл-чорудулгазы мындыг. Моңу номчааш, өске-даа албан черлери, бүдүрүлгелер ажылдакчылары чоннуң социал камгалал негеттинин турар кезиниге боттуг дузаны көргүзе бээр чадавас дээрзиге идеген каалы.

Баяна ДУГУР-ООЛ.
Кызыл хоорайда чоннуң Социал камгалал эргелелиниң ажылдакчызы.

Караа четпестерге

ЧИИГЕЛДЕ БАР БЕ?

Чүрттүң кризистиг байдалы Бүгү-россияның караа четпестер ниитилелиниң өөредилге-бүдүрүлге коллективинге ажок аарышкылыг дээш турар. Амгы үеде бис чүгле диригартарын бодап ажыл чорудуп турар бис.

Чиг эт, курлавырлар өртээниң улуунган, бүдүрүлгелерниң өртек төлеп шыдавазының ужун бистиң ажылывыстың бүдүрүкчүлүү 20,8 хуу баткан. 1991 чылда ажылчын туруштарны камнап алыр дээш удуртулганың болгаш техперсоналдың 9 кижизин кызырган бис. Моон мурнунда чүгле хол-хап болгаш матрац хаптары даарап турган болзувусса, ам хөвениг болгаш теве дуктүг чоорганнар, акчоорганнар, хөвениг чежичохтар, чоттунар аржыллдар, бичии уруглар куртказларын кылып бүдүрүп тур бис. Оон аңгыда чоннуң чагыларын база күүседип турар бис. Ол бүгү продукциявысты саарары-биле Кызыл хоорайның Кечил-оол, 5 деп адресте клуববуста садыг кылып аллывыс.

Ынчап тургаш харын 92 чылды чүгээр чүрттап эртивис. Хоорай чагыргазы, ылаңгыя З. Н. Сат биске улуг дузаны көргүзүп тур. Аңгы-аңгы мергежилдериниң эмчилерин бисте быжыглаан, диш аарының халас эмнедип ап болур.

Караа багай инвалидтериниң амыдралынга дуза чедирип турар бүгү-ле кижилерге өөрүп четтирип турар бис. Ынчалза-даа инвалидтер-даа, калык улустар-даа деп деп бодалдыг удуртукчулар эвээш эвес болур чүве-дир. Кандыг-бир айтырыгны шиитпирлеттирип алыр дээш, катап-катап чедип, оларны бүзүредип кээри дыка берге. Бисте чүрттаар оран-сава айтырыы кончуг чидиг туруп турар. 1989-91 чылда бистиң бүдүрүлге бодунуң чыып алган акша-хокшулундан үлүглүг тудуг тудуп бээри-биле 170 муң рубльди үндүрүп бергеи. Ол үеде ол эвээш эвес акша-дыр, ынчангаш ол ёзугаар биске 302 дөрбелчип метр чүрттала шөлүн бээр ужурлуг, ынчалза-даа бөгүн чүгле чаңгыс квартира бээр деп турарлар. Инвалидтериниң чиигелделерин черле өөренип көрбес-тир.

Бисте бөгүн эң берге чүве—ажылдаар чиг эт тып алыры. Чиг этти тып алырда, өртээн баш удур төлээр ужурлуг, ынчалза-даа акшавыс көңгүс чок. Бо талазы-биле республиканың удуртулгазы дузалаар ирги бе? Инвалидтерни ажылбиле хандырар талазы-биле Президент Ельцининиң Чарлыы база бар болгай. Ол ёзугаар улус биске дыка дузалажып тур, ынчалза-даа акша үүдаа болбас чүве-дир. Социал камгалал яамызы 1,5 млн. рубль чиигелделиг чээлиин берди, ынчалза-даа бо акша оода бир айда чиг эт тып садып алыр болгаш дериг-херексел садып алырынга көңгүс чедишпес-тир.

Людмила ДЖЕВАЛО,
Караа четпестер ниитилелиниң өөредилге-бүдүрүлге черинің директору.

КАДЫКШЫЛЫ ДЭЭШ

Кызылда назылап-кыраанларның болгаш инвалидтериниң интернат-бажыңы 1984 чылда туттунган. Ол ийи каът болгаш онзагай хевирлиг. Оон шөлү 3103,4 дөрбелчин метр. Бо интернат-бажың чаагайжыды туттунган, 155 кижи чыдарынга санаттынган. Мында колдуунда дайынның, күш-ажылдың хоочуннары, бертик-межел болгаш назылап кыраан кижилер багай эвес чүрттап турар. Рынок үезинин кадыг-берге негелдези түрза-даа, оларның амыдырал-чүрталгазының байдалы багай эвес.

Рынок экономиказының берге, нарын үезин түрза-даа, 1992 чылдың ноябрь айдан эгелээш, Кызылда кырганнар болгаш инвалидтериниң интернат-бажыңындан аңгыда, 50 кижи чүрттаар «Хайыракан» деп филиал ажыттынган. Ол биске улуг деткимче болган.

Кызылдың интернат-бажыңында чүрттап турарларны эвилеп-эөлдек, сагыш човангыр, дыцнаңгыр, хүндүлээчел ёзу-биле эки ажаап, чемгерип, оларны арыг агаарже селгүүстедип турар. Оларның талазындан биске хомудал кирбээн.

Рынок шилчилгезиниң бо берге, нарын үезинде аъшчем-биле хандырылгазы багай эвес. Бистер оларга чаа эътти, сүтү, сметананы, эки шынарлыг үстү, хендир үзүн, бирги сорттун далганын печеньени, пряникти, конфетаны хүн бүрүде-ле берип турар бис. Оон аңгыда ногаа болгаш чимис аймаан үргүлчү берип турарывыс оларны база-ла өөртүп турар. «Кызыл» совхозтун директорунун биске дузаламчы кылдыр халаска 145 кг огурецти бергени базала деткимче болган.

Бистің бо кырганнар бажыңына республиканың чамдык совхозтарының, организацияларының боттуг дузаны ёй-шаанда чедирип турарынга кижи өөрүвес арга чок.

Кадыкшылы кошкак, назыхары улгаткан 35 кижини бир хүнде дөрт катап чемгерерин херек кырында боттандырып эгелээн бис. Кижиде эң-не үнелиг чүве — кадыкшыл болгай. Ол баксыраан-ла болза, човулан-хилиннекти көре бээри кымга-даа билдингир. Бистің бо кырганнар бажыңында хөй-ле кезии дүлейлээн кижилер болуп турар. Оон аңгыда караа көзүлбестээнпер эвээш эвес. Бертик-межел арткан кижилер санитаркаларның дузазы чокка шимчел, чемненип шыдавастар. Ынчангаш ажаакчы санитаркаларның дузазы дыка улуг. Бо хүнде 155 кижиниң иштинден 60 кижи үр үениң дургузунда янзы-бүгү аарыглардан аараан ужурунда, орун-дөжээнде чыдып турарлар. Оларга бистің санитаркаларывыстың боттуг, практиктиг дузаны чедирери чаңчыл болган. Аарып-аржаан хоочуннар эмчиниң, санитаркаларның долу хайгааралында турар.

Кызылда кырганнарның интернат-бажыңында ажылдап турар улуг эмчи сестразы Светлана Каадыр-ооловна Өлчей бодунун хүлээнин алган ажыл-херээнге ээ-харыысалгалыг, өскелерге негелдези улуг, кырын назылаанларга кичээнгейни үргүлчү салыр талазы-биле ишти-хөөнүнден бердинген кижи дизивиосе частырыг болбас. Бо ажыл талазы-биле оон арга-дуржулгазы улуг. Ажылижинге сонуургалдыг, амырдыжын харамнанмас Светлана Каадыр-ооловна Өлчей бодунун эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап алган, быжыг тура-соруктуг ажылдан турар. Ажыл-херээнге бердинген, алыс боду биче сеткилдиг, дузааргак бо эмчи сестразын дайынының, күш-ажылдың хоочуннары мактап турары таварылга эвес.

Бистің кырганнар, хоочуннар интернадының эмчизи, сестралары Кызыл хоорайда 19 дугаар аптеканың эргелекчизи Ольга Борисовна Бужинская-биле сырый харылзааны туткаш, оон ховар эмнерни, марляны чогуур өйүнде ап турар. Эм-дом талазы-биле бо хүннерде хандырылгавыс багай эвес.

Назы-хар улгадып, кижи назылап кырыыр-ла болгай. Ол дээрге бойдустуң дүрүмүдүр. Кызыл хоорайның кырганнар бажыңында чүрттап турар хоочуннарның, бертик-межел кижилериниң хүн бүрүде эки амыдырал-чүрталгазы дээш бистің коллектив кежигүннериниң бир демниг ажылдавышаан, рынок шилчилгезинин бо нарын, берге үезинде мурнунга тургустунуп келген нарын айтырыгларны херек кырында шын, чөптүг, диким шиитпирлеп турарынга кым өөрүвес боор.

Биче-оол БОРА.
Кызылда кырганнар бажыңының кол эмчизи.

КОНЦЕРТ ХЕВИ БОЛЗА...

Бүгү-россияның караа четпестер ниитилелиниң Кызылда өөредилге-бүдүрүлге черинде 50 ажыг караа четпес инвалидтер ажылдап турарлар. Олар ажылчын хол-хаптарын, четкилерни, идик шидиишкиннерни, хөвениг чоорганнарны болгаш матраттарны бүдүрүп үндүрүп турарлар. Ук цехти караа четпес кижилериниң ажылдаарынга таарымчалыг тускай дериг-херексел-биле хандырган.

Садыг-саарылганын бо берге үезинде бүдүрүлгенің удуртукчуларының тывынгыршимчеңгир чоруу-биле бүдүрүлге улуг бергелерге таварышпайн турар. Бо чылын ол, Россия иштинде дээре ажылдыг бүдүрүлгелер санынче киргеи.

Чоннуң чүтүла хереглеп баразаннарын: далган, чигир, үс, колбаса, эът, дагаа чуургазы, дагаа эъди болгаш оон-даа өске бараанларны удуртукчулар дилеп тыпкаш, боттарының ажылчыннарынга чиик өртекке садып турар. Оон аңгыда бүдүрүлге тускай Культура бажыңныг.

Караа четпес ажылчыннарның ортузунда уран чүүлге сонуургаллыг, салым-чаяаныг кижилер хөй. Олар боттарының клววуига республика чергелиг шашки, шыдыраа маргылдааларын база уран чүүлдүн көрүлдезин эрттирип турарлар. Ында эртип турар бөлгүмнерден улустуң хөгжүм херексел-диринге национал хөгжүм оркестрин мактаары чугула.

Бүгү-россияның караа четпестерниң девискээр аайы-биле көрүлделериндеи чыдып калбайн келген бис. Клубка дыштанып кежээлерни, ужуражылгаларны эрттирип турар. Үстүнде бо ажылдар чоруп турза-даа, уран чүүл коллективиниң кежигүннери дүвүредип турар айтырыглар хөй. Оюн херексел-дерин болгаш үн аппаратуралары база концерт костюмнери хуусаазы чедип, эргилээн.

Бо бүгүнү садып алырынга хөй саныг акша-түп негеттинин турар. Ынчангаш ажылнжи орулгалыг ажыл-агыларны, араттарны, албан-бүдүрүлге черлерни ачы-буян чедирип дузалажырын уран чүүлдүң киржикчилери улуу-биле дилеп турарлар.

Анатолий МОНГУШ.
Ниитилелдиг өөредилге-бүдүрүлге черинің ажылчыны, уран чүүл киржикчизи.

Специалиске сөс

ЭМЧИ-КҮШ-АЖЫЛ ЭКСПЕРТИЗАЗЫ

Эмчи-күш-ажыл экспертизазы кадык камгалалының база бир адыры боор турар. Бодунуң ажылы кол иуруузунда инвалидтер база пенсионерлер-биле холбашкан болгаш, Чоннуң социал камгалал министерствозунга хамааржыр.

Тыва ССРЭ-ге каттышкандан бээр эмчи-күш-ажыл экспертиза комиссиялары район бүрүзүнге тургустунган турган. Эмчи-күш-ажыл экспертиза комиссиязы —(ЭКЭК) айда 1 хурал эрттирип турган. Комиссияның кежигүннери ол-ла районнуң эмчилери боор турган. Олар эге комиссиялар. Дээди комиссия Кызыл хоорайга турган. Оон составына кадык камгалалдың кол специалистери айда 3-4 комиссия эрттирери-биле кызыгаарлаттынып турган. Өске профилактиктиг угланыышкынныг ажыл кылдынмайн турган. Шак ындыг байдалдыг ажыл ниити кадык камгалал ажылын экижидеринге дуза катпайн келген. Өскерилгелер 1971 чылдан эгелээн. Ол үеден эгелээш, хостаттырган эмчилерлиг 3 комиссия Тывада амгы үеге чедир ажылдап турар.

Республика комиссиязы — дээди комиссия, орг-методиктиг төп болбушаан, республиканың карак, онкология, туберкулёз, угаан четпес аарыглар-лыг улустарның комиссиязын эрттирип турар. База Мөңгүн-Тайга, Тожу, Эрзин, Тес-Хем районнарның чоннуң график ёзугаар төп районнар эмнелгелеринге үнүүшкүүр хурал-биле экспертиза дузазын чедирип турар.

Кызылдың районнар аразының комиссиязы Кызыл хоорайны, Кызыл, Бии-Хем, Каа-Хем, Таңды, Чеди-Хөл, Улуг-Хем районнарын харыылап турар.

Барыын-Хемчиктің районнар аразының комиссиязы Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Өвүр, Чаа-Хөл районнарын харыылаар.

Республиканың дээди ЭКЭ комиссиязы республика эмнелгезинің үндүр бижип каапкан бажыңында ажылдап турар. Аарыг улус хүлээринге кончуг таарымча чок. Шалалары, ханалары ирип дүжүп, мөөгүленип турар, кыжын соок. Бажың айтырыын мурнунда каяа-даа тургузуп келген бис. Ол айтырыывыс шиитпирлеттинмейн арткан. Черле ынчаш специалистерни ажылга быжыглаар талазы-биле ажыл база республиканың дээди комиссиязын чоннуң таарымчалыг байдалга хүлээп алыр бажың-биле хандырары күүсекчи органнарның болгаш Кадык камгалал, Чоннуң социал камгалал министерстволарының дорт хүлээлгелери. Ынчангаш ол айтырыглар чоокку үеде шиитпирлеттине бээр боор деп бүзүреп олурар бис.

Сөөлгү 3 чылда чүрттаганың бергедээни-биле комиссия эртип турар чоннуң саны өскен. I комиссияга 14-16 кижи хүлээр тургаш, 28-30 кижини хүлээп ап тур бис. Ол чүнү көргүзүп турарыл?

1. Тыва Республика, РФ-тің составында регионнарга деңнээрге, социал-экономика талазы-биле куду деңнелде турарын илередип турар.

2. Кадык камгалал органнарының четпес ажылы.

3. Ол-ла органнарның материал-техниктиг базазының куду деңнели.

4. Тывада девискээр аарыглары (краевая патология) бар болгаш оларның өзүп турары: туберкулёз, бруцеллёз, кемдээшкиннер (травматизм).

5. Эмчилерниң Тывага доктаамал ажылдап шыдавазы, кадрларның үнер-кирер чоруу көвей.

6. Беднк мергежилдиг специалистерниң эвээжи.

7. Кем-херек үүлгедиишкин, алкоголизм, наркоманияның улгатканының чылдагааны-биле аарыглар болгаш кемдээшкиннер өзүп, ол талазы-биле ниилидтернин көвүдеп турары илергейлеп турар.

Чоннуң кадыын экижидер сорулга-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни кысказы-биле айтырга мындыг:

— Тываның кадык камгалалын бюджет-страхование системазынче дүрген шилчидер.

— Кадык камгалал талазы-биле Тывага эртем-шинчилел төвүн (лабораторияны) ажыдар.

— Тывага реабилитация төвүн ажыдар.

— Аарыгларны болгаш инвалидтээр чорукту кудуладыр талазы-биле Тывага күрүненің регионалдыг программазын тургузуп, амыдыралга боттандырар.

— Эмнелгелерни база ЭКЭК комиссияларының материал-техниктиг базазын быжыглаар.

— Эмнелге эмчилериниң болгаш эксперт-эмчилерниң кады демниг ажылын амыдыралга боттандырар.

— Эмчилерниң база эксперт эмчилериниң социал камгалалын экижидери.

Чолдак-оол ЛАКПА.
Тыва Республиканың ЭКЭ талазы-биле кол эксперт-эмчизи.

Эмчи кичээндирип тур

ӨЛҮМ «СУКСУННАРЫ»

Арагалаары дээрге-ле эки тура-биле албыстаары-дыр дээрзин угаан-сарыылдыг кижилер өттүр сөглеп, сагындырып каан. Бөгүнде амыдырап-чурттаары кижи бүрүзүнге нарыыдаан, кижилериң хөй кезиг, мурнуку чылларда дег, сөөлгү моданың эт-севин, идик-хериң садып эдилээр, кедер дээш эвес, а хүнүнде хереглел бараанныры, аъш-чем дээш сагыш ховаар апарган үеде өг-бүлезиниң хүнде хереглээр аъш-чем садар дээш ангылап алган каш акша-көпеези безин арагаже үндүрүптер, ажы-төл, ал-бот, амыдырал дугайын бодаарының орнунга баш аарыы эдер дээш арага сураглап кылаштажыр кижилериң аравыста барын билир-ле болгай бис. «Арагачы ашак аал чуду»... дээн мерген сөзүн чоп ындыларга сагындырган.

Сөөлгү үеде кижилериң арагалаары чүге кедерел турарыл? Эр-хөрээжеки ылгал чокка дөнге ижер кижилер каракка көвүдүр-ле көвүдеп ор ышкажыл. Тывада чурттап турар кижилериң Кызылга келгеш: «Центр кирдиң бе?», «Центрге манаар мен...» диҗип чугаалажырын хоорайныц төвү черге келгеш хайгаарап көрүүр даан. Октябрьская кудумчуда дургаар магазиннер чоогу, базаар девискээри ол ынчаар кезек черни ынчаар алап турарлар. Ажылдаа, дыштаныр-даа хүннерде олаага хөй-даа эвес, чартык шак-ла хире үеде чоруп турган, идик-хевү боран-саран, арны-бажы карарылай берген, хирлиг-чуттуг, аастарындан үүнүп турар сөстер аная кижилериниңден ынчыг-чованчыы, чаржынчыы-биле ылгалдыг кижилерни дораан эскерер сен. Ол кымнарыл? Билдингир. Арагачылар-дыр. Оларны оон өскээр кымнар деп адаар бис ам. Ажылдап турар бе дээрге, хүнүүн-не олла кижилер ында чоруп турар, оларның элээр чорууру ховар. Ындыгларның долгандыр турар кижилерге, аныяк-өскенге чедирип турар хоралыг, багай үлегер-чижээниң удугайын улут-даа бичин-даа кижи билир. Ынчалза-даа «мөн-не ындыг болбазымза...», «меңээ хамаан эвес...» дээн ышкаш, оларже кым-даа кичээнгей салбас, олар үү дей-даа алгыржып, чалчыттынып турда, хай дээр хамаанчок, оранчоктан ойлай бээр, орук аксынга ужуп калган-даа хаарыктап чыдарга, артап эрте бээр ужурувус үү?

Чогум-на ындыг арагачыларның элэдиишкини-биле, оларга хамаарыштыр бистиң тоомча чок хамаарылгавыс ужуп арагалаар, оон эрткеш, эзиртир янзы-бүрү суксун кылыр, спирт чытталып-ла турар болза, от шаккаш тудуптарга, кыва бээр суук-ла үүве бүрүзүн ижип, хораннанып турарлар саны база өзүп ор ышкажыл.

Алкоголизм болгаш арагалаар кижилериң арага орнунга ижиптери, аная хевирлешкек, кылымал суук үүлдер-биле (суррогаттар-биле) хораннаныышкын дугайын чонга, солуниуң номчукчуларынга сагындырар соруглыг беседаны республика эмнелгезиниң кол наркологу **Вера Донгаковна Доржукай**-биле чоруткан бис. Оон чугаазының кол утказын ындыг кирдивис.

— Алкоголизм — хоочураар аарыг. Оон үш үе-чадазы-биле каксы таныжаал.

Бирги чада. Сагыш-сеткидиҗ хоюлганда, мүнгараанда ижиптер кижилер база турар. Ындыг янзылыг ында-хаая ижиптериңден үргүлүү ижер, арага бар-ла болза, оон ойталавас апаар чорукче шилчиир. Араганың кандыызын-даа ижиптер болгаш ол чадада кижи ону чежеин-даа (билбестээже) ижип шыдаар,

Ийги чада. Болганчок-ла ижиптер кижиниң мага-боду, организми арагадан хамаарылгалыг апаар үүве болганда, ол араганы ижиксеп, харын-даа сүрүп ижер. Чежеин ишкенин бодап, хынап шыдавастаар. Бажыңына олуртуп-мастаар. Бир-ле черже маниап чоруксаазы келир. Ынчан арага тывылбас хире апарган болза, эзиртиптер суук үүве бүрүзүн тып ижиптер. Удааш оттуп келирге, бажы хөлчок аарыыр. «Баш аарыы эдер» дээш үлаштырып алгаш, ижип чоруп бээр. Ынчаар ижер улус сергеп чорда, бүгү мага-боду аарыыр, уйгу үрелир, кустурар, хол-бут, мага-бот сирицейнип турар апаар. Аъш-чемге хөөн чокталыр, деридер, кылыктаныр. Оон уламындан кылып турар ажылынче кичээнгей кошкаар, ажылы дээш сагыжы аарыыстаар. Ынчап чоруй ону шуут уттуп-кар. Харыысалгазы ол хире баткан кижи корум-чурум үрээр, амыдыралга сонуургал чок апаар. Аная херектиг, эки-ле үүве — арага ышкаш кылдыр сагындырарындан чаасканы безин ижип аар...

Үшкү чада. Бо чадада келген кижи хөй арага ижип шыдавас, өскээр чугаалаарга, арага «үгбас» апаар. Бичини-ле ижиптерге, эзирип эгелээр. Ындыг кижиниң баш мээзиниң ажылдаары кошкаар. Доктаамал арагалап чораанындан ындыг кижиниң баш мээзиниң хаттары суглангыланчак ыжыктыг болур. Угаан-сарыылы кошкаар, бодалынга үүг-ле кирер болдур, ону чугаалап, долгандыр турар кижилерге, өг-бүлезинге дендии халалыг апаар. Ындыг кижиниң элээр турар хүнери эвээш болур...

Арагачылар колдуунда арага орнунга эзиртир кандыг үүлдерни ижип, оон хораннанып өлүп турарын амдыызында үүгле үш үүлге — самогонга, духнге, одеколонга доктаап көрейн.

1. Сөөлгү каш чылдан бээр кижилер «төнмес-сарыг» деп адаары ажыг суксун кылыр, ижер турду. Ону хайындыргаш, самогон дээр эзиртир суксун кылып ижип, артык-шылдыын садып турар апаргаи. Самогонның составында этанол, ацедальдегид, уксус-этилдиг эфир, изопропилдиг, изобутилдиг спирттер бар болуп турар. Ындыг суксунга биохимиктиг шинчилел кылырга, самогонның эзиртири дыка күштүг болган. Арагага көөрде, оон бүүректерге, баарга хоразы дыка улуг.

Самогон хенертен эзиртир, кижиниң билинместедир, бүгү органнарга дээжи дыка хоралыг. Ону ишкенде — хөлчок кустурар. Эзирээн кижиниң кылажы өскерлир, тендириир. Ону хөй эвести-даа ишкенде, хорадаачал, алгыш-кыраш, шош-содаа өскүдүксээр апаар. Ол ышкаш самогондан эзирээн кижи шимчеңгир, халыган болур. Самогон ишкен кижи удааш оттуп кээрге, баш шыдажыр арга чок ыылдыр аарыыр, үр удуур, кузар. Оон хоралыг оүдүмелдери баш мээзиниң үр-ле үнмес.

2. Одеколон. Оон составында этанол, 60-80 хуузу чыттыг эфирлиг үстер бар. Ону ишкенде, эзиртири дүрген болур. Эзирээн кижи каржы апаар, аас ишти кургаар. Одеколон аймаанның эзиртири дүрген-даа болза, ол үр болбас. Ону колдуунда арагадан хоочураан кижилер ижип турар.

Шыырак эзирик турган, 50-150 мл, одеколонну ижиптер болза, ол шуут билбестеп каарындан эрткеш, хораннанып өлүп болур. Ынчап барган кижилерни реанимацияже (тыныш соксап, үүрек соксап апаргында, бичии када тканьнар амылыг турар үеде организмни диргизери) дүрген дуза чалалгазы-биле чедирер. Ындыг таварылгада кижиниң хоран долган ханын долузу-биле солупкаш, кижини диргизип ап болур. Ынчаар хораннанган кижиниң уйгузу ханы-даа болза, дүжевес, а карааңга үй-балай чүве көстүр (галлюцинация) апаар.

3. **Духи.** Одеколонда чыттыг янзы-бүрү бүдүмелдер 1,5—2 хуу бар турда, духиде оон хөй—6 хуу. Этанол база бар.

Эзирин улуг азы үдей берген таварылгада, ижер үүве тыпшайн, аргажоктан ону ижип турарлар. Духиниң хоразы одеколонга хораннанганындан-даа артык күштүг.

Самогон колдады ижип арагалап турган болза, оон кырынга одеколон азы духи ижер болза, шуут-ла хораннанып өлүп болур.

Республикага эрткен чылын 84 кижи янзы-бүрү холуксаалыг арага, самогон болгаш духи, одеколон ишкининден хораннанып өлген. Ол кижилериң назыны 20-ден 35-40 хар болуп турар.

Кандыг суррогаттарга хораннанганыл дээрзин дүрген тодарадыптар «Спектрофотометрия» деп аппарат бисте амдыызында чок болганындан чыттыг, спирт холумактыг, кывар суук үүве ишкеш хораннанган кижи бүрүзүнүң амы-тынын камгалап алыры ынчангаш болдунмайн турар.

Бо чылдың бирги кварталында суррогаттардан хораннанган кижилер эмиээринге күрүне 108 муң рубльди чарыгдаан.

Арагалаар чорук эки үүвеге чедирбес деп үүвени медереп билген, боду туттунуп шыдавас болганындан эмчи дузазы хереглеп келгеннериң ат-сывын адаттырбайн (анонимно) эмнеп турар бис. Ынчаар эмнедири төлевирлиг. Бирги кварталда билинген кижилер 69 муң рубльге ынчаар эмнедип алган. Бо чылдың апрель 1-ден эгелеп бир кижиниң ынчаар эмнедириниң өртээ 1200 рубль ыылдыр өскен.

Амыдыралыңарда чангыс катап бердинген хайыралыг кызыл тыныныны болунарла өрттедип-хуюктап, дүн-хүн дивейн билинместедя арагалап, чаржынчыг чорбайн, эрте дээре боданып, болунарга түңнелден үндүрүп көрүнерем, эргим чонум.

Вера ДОНГАК.
Кол нарколог.
Валентина САТ.
«Шынның» корр.).

КОРТУК ЭВЕС МЕН, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Эрткен чайны өттүр «кара наадымнар» келдивис, аная оорлашпас, өлүрүшпес, бижектешпес деп бот-боттарывысты кыйгыржып турдувус. Түнелге кайыл ынчаш? Ол дугайында 1992 чылдың № 205 «Шын» солунда база «Түнелдер бар дээри берге» деп эге-биле бижээн болгай.

Бөгүн тыва оолдарның бежиниң дөртүн айтыраргала четчир, хөрек эрттирип чораан болур. Оларның чамдыызының катап хөрек адаанче кире бээр чылдагааны — «теннис хөрим» артында тамчыктыг чурттанган. Чүге дээрге лагерьлерде олуруп турар оолдарга шак ол «кара наадым» киржикчилери шоодайшоодай аъш-чемни, идик-хептн, таакпы, шайны, карата-акпыны киирип берип, азырап турар-дыр. А хосталгага үүнүп кээрге, оларны кым азыраап боор. Чижээ, бир кижи хосталып үүнүп келген дижик, ол аал-оранынга кедирге, «дүгээ» ышкаш азырал чок болур. Оон кадында дүгде арткангарын азыраап хүлээлгелиг үнер. Оларны азырап туруп алырга, дөрүлтөрелиниң мурнунга база эпчок. Ам канчаар, дедир-ле «азыралдыг ИТК» дээш чоруп олурар чүве-дир ийин.

Шупту-ла хайыы ындыг боор, эттинип, чазалып алган кижилер база бар. Ынчалза-даа оларның чуртталгазынга кады хөрек эрттирип чораан «эштери» доора чудуктар болуп чоруурун көрүп чор мен. Ангы амыдыралдыг оолдар оларны азыраар ларык чокталы бээрге, оларны шорлуп, оон кедерезе бөлүглежип алгаш хол чедер.

Эрткен чайын Кызылга бөлүк аттыг улус кадарчылар бис деп алгаш, хөлчок болуп турдулар. Шынында олар шупту «кара наадым» киржикчилери-дир. Оон олар чыглып алгаш, бот-боттарывысты өлүрүшпээлинер, оорлашпаалынар деп аазаан аксын ээлеп шыдаваннар. Аазаан аксын ээлеп шыдаваан кижиин бистиң тыва чонуун үлегер домаанда безин киирген болгай.

Ам черле кем-хөрек үүлгедир чоруктар-биле канчаар демисешсе экил? Аная чон бодунун үүнүн кадар болза эки, ынчалза-даа хостуг-шөлээн чурттан чоруур боттарывыс бо аравыста чыглып алган чоруур кем-хөрек үүлгедикчилериден дора-дыр бис, дем чок. Бир кижини эттейдаа берген болза, ону көрүп турган улус дузалашпас болгай. А бир эвес ындыг бөлүктүн кайы-бирээзиниге эпчок сөс эдиптер болза, шупту тура халыжар.

Ам бо сөөлгү үеде милиция улузу ындыг үүлгедикчилерни безин түтпастап калган. Хөрек үүлгедикчилери та канчап хостуг кылаштажып турар, та үү болуп турар үүве, аайы-даа тывылбас. Бир эвес багай ашак кижи эзирик чораан таварышкан болза, шорузу-ла, чула ажылдаткаш, торгаан салза экизи ол. А үүлгедикчилерни суктуруп каарынга, артканнары халдап туруп алыр. Оларның-биле чокшуп алырга, оон соонда базар черни база оларның ижээни болур. Мен бодум база назы четпес турган, олургаш келген кижи мен, ол чазыг-дыр. Ону катаптавас дээш кызып чор мен. Оолдуг, кыстыг чурттап чор мен, ынчалза-даа «эштерим» азыравайн турарым мээн. буруум ышкаш болуп турар-дыр.

Сөс-домаан чазап турган, бо чагаамны чырыкче үндүреринерни диледим. Фамилиям черле бижип ыыдавас-тыр мен. Кортук деп бодаванар, ынчалза-даа менээ болчур, камгалаар кижи ховар...

Адыгжы.

Василий Андреевич АНАНЬИН

Тывага парлалганың болгаш журналистиканың хоочуну Василий Андреевич Ананьин мөчээн.

1920 чылда оон ада-иезин — тараачыннар дүжүт чок, кандаашкынныг аар-берге үеде аш-чуттан дезин, ынчан алды харлыг турган бичии оолду Саян артындан бээр эккелгеннер. Амыдыралының арткан 73 чылдарын сөөлгү хүнүнге чедир Тывага эрттирип, салым-чолун оон-биле доңнаштырган. Маңаа ол өөренип, комсомолдуң райбюрозунга ажылдап эгелээн, оон соонда — ол үеде «Вперед» деп адаар турган, амгы «Тувинская правда» солунга корректорлаан болгаш үндүрүкчүлээн. Моон Кызыл Армияже эки тура-биле албан эрттирип чоруткан, биче командир апарган, база-лаа бээр чаныр келген. Оон соонда база катап «Тувинская правда» редакциниң ораакчызы, дайын чылдарында болгаш дайын соондагы баштайгы чылдарда — харыысалгалыг редактор бооп чораан. Өөренгеш келгеш, үр эвес үе дургузунда башкы ажылынче шилчээш, катап-ла солунуче ээп келген. Алдан чылдарның эгезинде радиоже шилчээн, оон соонда кол редактор бооп, Тыва телестудияны удуртуп турган. СЭКП Тыва обкомунуң парлалга секторун база эргелекчилээн, 62 харлыг турган, үүгле ынчан пенсияже үнген, ынчалза-даа күш-ажылчы намдарын үспээн — Тываның Журналистер эвилелиниң харыысалгалыг секретары, таныыл албан чериниң контролеру бооп ажылдаан. Бирги чергениң контролеру деп атты пенсияже шуут-ла үүнүп чоруптарында чедир бүдүн чартык ай, мөчүүрүнге чедир чартык чыл безин четпес үеде алган.

Ол дыка хөй катап депутатка соңгудуп келген: баштай ТАР-ның Биче Хуралының, оон соонда — Кызыл хоорай болгаш Тыва область Советтериниң, профсоюлел активниге база эвээш эвес чылдарда санадып келген. Журналистериниң чогаадыкчы организациязының секретарынга база хөй чылдарда ажылдап чораанын үстүнде демдеглээн бис. Тыва парлалганың, радио болгаш телевиденениң хөгжүлдезинге, республикага журналисчи кадрларны белеткээринге Василий Андреевич Ананьинниң киирген үлүг-хуузу эвээш эвес дээрзи чигзиниг чок.

Ол эрестиг журналист, билдилиг болгаш улус-биле ажылдап билир удуртукчу чораан. Оон кызымак күш-ажылы Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижин болгаш еске-даа күрүне шаңналдары-биле демдеглеттинген.

Ол ажылдаарына аажок ынак болгаш ол чокка чурттап шыдавас чораан. Шак-ла ынчаар, улуг-хүнүү эртенинде, оон өөлери таравынар ышкаш, черге барып, дачага ажылдаар дээш белеткинип тура, хенертен мөчээн. Чыдар черинер Силерге дагаа чүү дег чымчак-ла болзунам.

«Тувинская правда», «Шын» солуннарының, Күртелерадиокомпанияның журналистери. Тыва Республиканың Журналистер эвилели.

ЛОПСАҢ-ЧИҢМИТ КЕПЧИ

Төөгүнүң балалчак арыннары

Моңгуш Лопсаң-Чиңмит 1888 чылда Барын-Хемчиктиң Акка чаңгы дужаалдыг Чүлдүмүнүң (Шокар-Чүлдүм) өг-бүлезинге төрүттүнген. 12 харлыындан эгелеп Чадаананың Үстүү-Хүрээзинге сураглыг улуг лама Лопсаң-Чамзы камбының башталгазы-биле төвүт ном өөренип, ук хүрээниң хуурак-шавызы апарган.

Ук Лопсаң-Чамзы камбы өөреникчизи, 22 харлыг Лопсаң-Чиңмитти Араптанны, Бегзини болгаш Саңчайны Моолдун Уургаже (амгы Улан-Батор) өөредип чоруткан. Лопсаң-Чиңмит аңаа (Улуг хүрээге) 11 чыл өөренген. Кепчи сагыл-саңмаарлыг чаныр келгеш, барык 1930 чылга чедир Чадаананың Үстүү-Хүрээзинің кумзат дужаалдыг улуг ламазы тургаш, ол чылын хүрээдеп бодунуң күзели-биле үнген.

1931-1932 чылларда ачазы Чүлдүм болгаш Лопсаң-Чиңмит адашкылар политиктиг эргезин казыдып, кокшул-хөренгизин хавыртып, репрессиялардан качыгдааннар. «1933 чылда контрреволюстуг херек ужун 5 чылда шиттирген мен» деп 1940 чылдың ноябрь 29-та байысаалгага Лопсаң-Чиңмит өчээн.

Моңгуш Лопсаң-Чиңмитти «контрреволюстуг үүлгедиглерге» чыпшыр тудуп шамнааш, ТАР ИХЯ-ның Барын-Хемчик кожуунда улуг төлээзи турган Моңгуш Седен 1940 чылдың октябрь 26-да тудуп хоругдаар дугайында № 4 ордерге ол-ла хүн адын салган. Ол ёзугаар 1940 чылдың октябрь 27-де биче төлээ Моңгуш Давалай ук Лопсаң-Чиңмитти тудуп хоругдавышаан, өөн үжеп-чиндээн (арх. № 217, арын 2). Мынчангаш Лопсаң-Чиңмит «контрреволюстуг херек» ужун ийи катап туттуруп хоругдатканы ол.

1940 чылдың декабрь 23-те Лопсаң-Чиңмитке бурууузун чарлаар доктаалды ТАР ИХЯ сайыды Товариштай адын салып бадылаан, Оюн Еизак ук доктаалды Лопсаң-Чиңмитке таныштырган, а Лопсаң-Чиңмит 1941 чылдың январь 2-де адын салган (арх. № 217, арын 2).

Лопсаң-Чиңмитти «контрреволюстуг үүлгедиглерге» чыпшыр тудуп нүүлдээш, тудуп хоругдаанының **кол-ла чылдагааны — «контрреволюстуг үүлгедиглери эвес, а оон улуг лама, кепчи сагыл-саңмаарлыы болганы чайлаш чок болгу дег-дир.** Чүге дизе ол үеде Барын-Хемчиктиң девискээринге чурттап турган улуг-улуг ламаларны, чижээ, Шуйнуң Лопсаңны (Мөген-Аъттыг), Данзырынны, Дары-Сүрүнү, Бай-Талдың Хомушку Чамбал-Доорумбуну, Аксы-Барлык хүрээзинге чедип келген турган Лопсаң-Чамзыны, Көп-Сөөктүн Шойдаңны болгаш өскелерни-даа «контрреволюстуг үүлгедиглери» дээш кыра тудуп хоругдап, истелге-байысаалга чоруттайн, судтун чогуур шиткели чокка дээди хемчегге чедир боолап өлүрүп турганын улуг назылыглар утпаан.

Лопсаң-Чиңмиттиң баштайгы байысаалгазын 33 хонук эрткенде азы 1940 чылдың ноябрь 29-та О. Еизак эгелээн. 33 хонук дургузунда Моңгуш Лопсаң-Чиңмитти «азырап, дыштандырып» турбаан-на болгай. Ол үениң дургузунда ТАР ИХЯ, ук херектиң байысаакчызы Еизак чогум үүү дээш Лопсаң-Чиңмитти бурууададырыл деп, ону бурууададыр факт-барымдаалары оон бодундан күш-биле ушта шаап алыр сорулга-биле, бурууузун боду билинген меге өчүк бээринче, «контрреволюстуг бөлүктү» тургусканын шынзыдарынче, ук бөлүктүң идепкейлиг киржикчилерин адаарынче Лопсаң-Чиңмитти албадап ыыдар болгаш аңаа хол чедип, ону аайына киир «белеткеп», байысаалганы ынчангаш эгелевейн шөйүп турган.

Ол бүгү албадаашкынныг «белеткелдин» кадыг-бергезинге Лопсаң-Чиңмит ыыдашпайн, «контрреволюстуг бөлүктү» тургусканым шын, ук бөлүктүң идепкейлиг киржикчилерий ол адап эгелээш, «бурууузун билингеп» өчүүн берипкен.

Лопсаң-Чиңмитке айтырыг: «Силерни ТАР-ның нам, назаанга удурланып, Барын-Хемчик кожуунуң Ак сумузунуң девискээринге контрреволюстуг бөлүк эвилелдеп, удуртуп турганыңарны барымдаалааш, тудуп бажынап, бурууададып турар-дыр. Бо дугайында бурууңарны миннир, хүлээр силер бе?»

Лопсаң-Чиңмиттиң харыызы: «Мен ТАР-ның нам, чазаан октут-боолуг үймээн-самыынның күжү-биле дүжүрер дээш, БХК-ның Ак сумузунуң чурт девискээринге контрреволюстуг бөлүктү эвилелдеп тургузуп, удуртуп баштап турган мен. Бо дугайында кол бурууумну чүмү-биле үчинип хүлээр мен...», дээш-ле, бодунуң «үүлгедип» турган кстрреволюстуг херээниң дугайында делгереңгей, машинаалан бижээн 20 ажыг ама саазында бижиттинген бодунуң өчүүн бадыткап, бодунуң холу-биле бижээн бижимел өчүүн база бергенин протоколда кошкан.

Лопсаң-Чиңмиттиң «контрреволюстуг бөлүүнүң» киржикчилери дээш, албадаттырган, оон адаан кижилерин тудуп хоругдаан:

1. Баның оглу Моңгуш Сотпаны 1940 чылдың декабрь 25-те;
2. Байырлыг оглу Ооржак Көнзураңны 1940 чылдың декабрь 25-те; № 6
3. Суваң оглу Моңгуш Агбаанны 1940 чылдың декабрь 25-те;
4. Ары-Саарыл Седен-Дамбааны (моол омактыг) 1940 чылдың декабрь 25-те;
5. Базыр оглу Хомушку Манчыңны 1940 чылдың декабрь 25-те;
6. Балзаң оглу Хертек Наадын-Хөөнү 1941 чылдың январь 14-те;
7. Казырыкпай оглу Сарыг-Доңгак Хаажыкты, 1941 чылдың январь 14-те.

Чаңгыс-ла хүн, азы 1940 чылдың декабрь 25-те улуг төлөө Седен хилинчек кылбаан Сотпаны, Көнзураңны, Агбаанны, Манчыңны—4 кижини тудуп хоругдаарын чөпшээреп, ордерлерге адын салганы-биле, челеге азы хөнеге анай-хураганнарны тудуп баглаанны чижектиг, бөлүк кижилерни политиктиг аар яла-бурууга чыпшыр тудуп нүүлдээни онза каржы чорук болур болгаш кандыг-даа хоойлуиуң негелдезинге дүүшпес үүлгедигни Седен боду биле тура кылган-дыр!

Нүүлдеткеш, туттуруп хоругдаттырган бо 8 кижи, Лопсаң-Чиңмиттиң боду-биле кады, баштайгы байысаалгагала Акка Лопсаң-Чиңмиттиң тургусканы «контрреволюстуг бөлүктүн» идепкейлиг киржикчилери турганывыс шын деп бадыткааны О. Еизактың тургусканы байысаалга протоколдарындан көстүп турар.

Бурууададыр доктаалды 1941 чылдың январь 26-да Товариштай күштүг кылдыр бадылаан (арх. № 217, арын 276-282). ТАР күрүне прокурору О. Мандараа ук доктаалдың бирги арнында: «ТАР иштики херек яамызының үзүп шиидер коллегиязынга шиидерин чөпшээредим. ТАР күр. прокурор Мандараа 41-1-30х» деп бижээш, бадылаан.

ТАР ИХЯ-ның үзүп шиидер коллегиязы 1941 чылдың январь 31-де Товариштайның даргалааны-биле Моңгуш Лопсаң-Чиңмиття, Ооржак Көнзураңны, Хомушку Манчыңны, Хертек Наадын-Хөөнү болгаш Моңгуш Сотпаны боолап өлүрер, а Сарыг-Доңгак Хаажыкты, Седен-Дамбааны болгаш Моңгуш Агбаанны 8-8 чылдарда хосталгазын казып, хөренгизин хавырып шииткен.

ТАР Биче Хурал Президиуму ол-ла хүн, азы 1941 чылдың январь 31-де Х. Анчымаанның даргалааны-биле ИХЯ-ның үзүп шиидер коллегиязының Лопсаң-Чиңмитти, Манчыны, Наадын-Хөөнү болгаш Сотпаны дээди хемчег-биле боолап өлүрер дээн доктаалын күштүг болдургаш, а Көнзураңны дээди хемчег-биле шииткенин солааш, 8 чылда хосталгазын казып шиидер деп доктааткан.

ТАР ИХЯ-ның үзүп шиидер коллегиязы-биле ТАР Биче Хурал Президиумунуң бо кижилериң салым-чолун ынчаар шиитпирээни бичии-даа саадал чок, шуужуп сүржүр конвейер хевирлиг болганынче номчукчуның кичээнгейин угладым.

«Акт

1941 чылдың 2 айның 1 хүнүнде, күрүне прокурору Мандараа, иштики херек яамызының төлөөлери Бүрүмаа, Седип, Б.-Суур бистер бо актыны чогаадырывыс ужуру болза, 1941 чылдың... айның... хүнүнде* болган. Иштики херек яамызының үзүп шиидер коллегиязы ТАР-ның эрүү дүрүмүнүң дээди хемчээ-биле боолап шиидер дээн Лопсаң-Чиңмиттиң дугайында, Биче Хурал Президиумундан ёзугаар бадылаан төлээде, уң херектен Лопсаң-Чиңмитти 1941 чылдың 2 айның 1 хүнүнде дүнекиниң 10 шакта... минутада ёзугаар күүсеткеш, черде хөмген.

Бо актының адаанда ат салганнар болза күрүне прокурору Мандараа, Иштики херек яамызының ажылдакчылары Товариштай, Еизак, Бүрүнаа, Седип, Б.-Суур».

Шак-ла ындыг дөмей бижимелдиг 3 актыны Манчыңның, Наадын-Хөөнүң болгаш Сотпаның аттарынга тургускаш, дээди хемчег-биле боолап шииткенин ол-ла (үстүнде) кижилериң күүсеткеш, аттарын салганын бадыткаан болур чорду.

Ажыы-биле чугаалааргa, ТАР ИХЯ-ның үзүп шиидер коллегиязының дээди хемчег-биле боолап шииткен доктаалдарын эн-не чиге, айыткан ай, хүнүнден озал чокка чиге күүседип тургулаанын архивте байысаалга керектерни бүзүредип турарын демдеглекселдим. Бир эвес доктаал бүрүзүн шак-ла ынчаар дорт, чиге, айыткан хуусааларында озалдатпайн, чиге күүседип турган үүве болза, улусчу Тываның хөгжүлдези дыка бурунгаарлап, сайзырай берген турары чугаажок.

ТАР ИХЯ сайыды турган Товариштай сайыттап турган 6 чылдарының дургузунда дээди хемчег-биле боолап шиидер шиитпирин кымдан-даа хөйпү үндүрген болгаш эн-не көвей актыг кижилери боолаттырып өлүрткенин ажыыбиле чугаалаар апаар. Ынчангаш массалыг репрессиялардың чылдарында дээди хемчег-биле боолаттырып өлүрткен кижилериң эн хөйү Товариштайның ханныг холундан амы-тынындан чарылганнар.

Чижээ, Моңгуш Лопсаң-Чиңмитти Товариштай дээди хемчег-биле үү дээш ялаалаанын? Лопсаң-Чиңмиттиң үүлгеткен бурууузу үүл ынчаш? Ында кандыг-даа бурууу чок. Ону үүгле улуг лама, кепчи сагыл-саңмаарлыг боорга, боолап өлүргени билдингир.

Моңгуш Лопсаң-Чиңмит сарыг шажынның дээди эртемниг ламазы, кепчи кижи-дир. Ол сарыг шажынның (буддизм) ыяап-ла сагыза чогуур негелделеринге (канон) хажык чокка бердинген, ол негелделерни эдерип, күүседип сагыырын бодунуң шавыларындан, хуурактардан болгаш ламалардан негеп чораны билдингир. Нүүл-бачыт кылбас, күске-даа думчуундан хан агыспас, хилинчек үүлгетпес деп сарыг шажынның негелдезинде дээди дужаалдыг ламаларга болгаш хуурактарга ыяап-ла эдерер дүрүм турган.

Ындыг шынчы болгаш шынгыы негелделериң бердинген сагыкчызы, барып-барып Лопсаң-Чиңмитти октут-боолуг үймээн-самыынның күжү-биле Тываның революстуг ёзу-тургузуун узутказар, хөй-хөй кижилериң арыг ханын төгер деп турган деп нүүлдээрге, чүвениң шынынга канчап дугжүрүл. Мен-не бүзүревес мен!

Баш-мээзиниң кедергей шажынчы, сарыг шажынның номнал-чүдүлгезинге бодун бүрүн берднген Лопсаң-Чиңмитти «контрреволюстуг үүлгедиглерге» чыпшыр тудуп нүүлдээн чорук үүгле ТАР ИХЯ-ның ис чок мегези, күткүүшкүнүг үүлгедин, тыва чонуң сагыш-сеткилин каарткан хай-бачыттыг хөрээдир! Ындыг бужар нүүлдээшкинни үүгле байысаакчы Оюн Еизак биле тура, өш-ле кылган. Ол дугайын Еизактың Тывага аная-ла чурттап, ниитилелге ажыктыг ажыл кылып: алдын казып, столоваялар, чунар-бажыңнар, хлеб быжырар черлер ажыдын, тайбын амыдырап турган дыка көвей кыдаттарны, көрейлерни япон разведканың шивишкиннери деп нүүлдээш, оларның когун барык-ла үскен кижиниң бирээзи ол Еизак болуп турарын төөгүнүң архив документилери бадыткап турар.

Моңгуш Лопсаң-Чиңмитке «баштаткан ол контрреволюстуг бөлүк» үүгле Еизактың бачыттыг салааларының баштарындан сы тудуп, дүндүктен дүжүрүп алган хоп-мегези-дир.

«Лопсаң-Чиңмиттиң контрреволюстуг бөлүүн» бодунга ат-алдар, мактал-шаңнал чедип алыр сорулга-биле Еизак бодап тыпкан. Үүл дизе «бөлүк контрреволюстуг херек» илереткеин дээш ТАР ИХЯ удуртукчулары, ындыг «херектерни» илередип тыпкан ажылдакчыларны өрү албан-дужаалдарже депшидип, орден-хавыяага чедир шаңнап турган. Ынчангаш Лопсаң-Чиңмиттиң Ак сумузунга «контрреволюстуг бөлүк» тургускан деп чыпшыр туткаш, оон «идепкейлиг киржикчилеринге» актыг 7 кижини үүгле Ак сумузундан эвес, харын/дөө оранчокта Шуйдан, Барлыктан Хомушку Манчыңны, Хертек Наадын-Хөөнү болгаш Сарыг-Доңгак Хаажыкты ук «контрреволюстуг бөлүктүн» идепкейлиг киржикчилери деп чыпшыр тудуп нүүлдээн.

Бо «контрреволюстуг бөлүктү» ТАР ИХЯ сайыдының оралакчызы Оюн Еизак-биле, ИХЯ-ның Барын-Хемчикке улуг төлээзи Моңгуш Седен иелээ сүлчээлежип алгаш, ол актыг кижилерни кем-бурууулуг аар контрреволюстуг херекке онааганнар. О. Еизак-биле М. Седен актыг кижилерни нүүлдээр талазы-биле мергежээн мегечилер, «чангыс эш сапыктар-ла» деп чугаалап болур нүүлчүлер-дир.

О. Еизактың Тывага чурттап турган көрей, кыдат болгаш өске-даа сөөк даштыкы кижилериң когун үскенин үстүнде чугаладывыс, а М. Седен сураглыг «Сүт-Хөл херектерин» (арх. №№ 126, 127) мегелеп чогаадышкан кижиниң бирээзи-дир.

Ынчангаш Оюн Еизак болгаш Моңгуш Седен ийи «Ахтың контрреволюстуг бөлүүнүн» ылаптыг-ла турзузукчулары деп дидими-биле бадыткап тур мен.

Лопсаң-Чиңмит үүгле сарыг шажынның улуг ламазы, кепчи сагыл-саңмаарлыг чораан эвес, а харын Лопсаң-Чиңмит кепчи Тываның эң баштайгы чаа бижиин үндезилеп чогаатканнарның бирээзи, улуг өртемден-дир! Бодунуң национал бижин чок, каранғы байдалга үр чылдарда чурттап чораан тываларны Лопсаң-Чиңмиттиң киржилгези-биле бөлүк ламалар чырыкче үндүр тыртып, национал тыва бижик-биле чырытканнар.

О. Еизак Лопсаң-Чиңмитти «контрреволюстуг үүлгедиглерге» чыпшыр нүүлдээш, ону байысаап турган үезинде Лопсаң-Чиңмиттен оон чогаадышканы тыва бижикти безин айтырып сонуургаваны таварылга эвес. Чүге дизе байысаакчы Еизак Лопсаң-Чиңмитти үүгле «контр» деп бурууадаткан, дээди хемчег-биле шиидерни оон кол сорулгазы турганын байысаалга протоколдары бадыткап турар.

Бо актыг 8 кижиин аартадып шииткен архивте 217 дугаарлыг кеземче хөрээнин 55 арнында улуг төлөө М. Седен бурууадаттырып турар Лопсаң-Чиңмитти байысааган кылдыр баш удур таарыштыр чогаатканы, Седениң холу-биле бижин белеткээн протоколу бар. Ук протоколда байысаакчының болгаш байысаттырып турган Лопсаң-Чиңмиттиң адын салыр черлерин хостап каан, кайызынындаа аттарын салбаан «байысаалга протоколун» ук херекте кошкан.

Байысаалга протоколдарын баш удур таарыштыр чогаадып белеткээр чорук ТАР ИХЯ-ның болгаш Тыва автономнуг областың Айыл чок чорук эргелелиниң байысаалга практиказынга хоочураан сиңиккен турганын архив документилери болгаш ол үеде репрессияларга таваржып чораан кижилер бадыткап турар, а Моңгуш Седен ындыгларның бирээзи турган.

Тыва АССР-ниң Дээди суду хоочун юрист Шагдыр Куулларның даргалааны-биле 1965 чылдың ноябрь 26-да Моңгуш Лопсаң-Чиңмиттин, Моңгуш Сотпаның, Хомушку Манчыңның, Хертек Наадын-Хөөнүң болгаш Ооржак Көнзураңның, Моңгуш Агбаның, Ары-Саарыл Седен-Дамбааның, Сарыг-Доңгак Хаажыктың ходелиишкиннеринде үүлгедигиин составы чок деп саналаш, оларны бурууадаткан (арх. № 217) кеземче хөрээн күш чок кылдыр соксатпышаан, оларның шуптузун агарткан.

Ынчангаш Моңгуш Лопсаң-Чиңмиттиң тыва улустуң мурнунга улуг ачы-хавыаалының барымдаалааш, оон төрүттүнген чери Барын-Хемчик районунуң Акка Лопсаң-Чиңмитке тураскааткан мемориал бижиктиг самбыраны ажыдарын саналдап турар мен.

Артем БОРБАК-ООЛ.

ИДЕГЕЛИ УЛУГ

Анай-оол Серенович Иргит 1933 чылдың май айда төрүттүнгеш, адазы Иргит Серениң өөнге өскен болгаш оон чед

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

ЧАҢГЫС ӨГ-БҮЛЕ ШЫДААР БИС БЕ?

Шыдыраа талазы-биле «Россия» фестивалы наймысылал Кызылга апрельдиң ийги он хонуунда болуп эрткен. Маргылдааның составының талазы-биле алырга, спорт мастериниг кандидат 3 кижи, артканнары бирги разрядтың шыдыраачылары. Оларның аразында республика чемпионнары Александр Болдынов, Марта Донгак, Алексей Черногривов (элээди аныяктарның) олардан аңгыда, аңгы-аңгы чылдарда Тывага чемпионнап чораннар Х. Ондар, М. Адыг-оол, В. Асатов база бар.

Эр улустан 20 кижи швейцар система-биле 7 салыг ойнаан. Баштайгы салыгларда А. Паршаков, С. Наксыл 3-3 саннарлыг маргылдааның киржикчилерин мурнап чоруп органнар. Дөрткү оюн соонда А. Паршаков часкаан 4 санныг апарган. Ол салыгда С. Наксыл, Ч. Оюнга уттурупкан. Ынчалза-даа ол бирги чер дээш кордакчыларның санынга кирип болур В. Асатов, О. Донгак оларны ийги, үшкү салыгларда аштырыышкынга таварыштырган.

Бешки салыгда Паршаковка чартык сан четпейн, сүрүштүр чоруп орган С. Севээн удурланыкчызын удуп үнгеш, артканнарын мурнай берген. Дараазында кежээ Ч. Оюнну дүжүп бээринче албадааш, 5:5 санныг болуп, бирги черни алырының магадылалын-даа, хурлавырын-даа тургузуп ап чыдаан. Ынчалза-даа сөөлгү салыгда С. Севээн, А. Болдыновтуң арга-дуржулгазын, артык күштүүн чедир үнелеээн. Ол аная уттуруп алган. А. Болдынов сөөлгү дөрт оюнну улаштыр-улаштыр уткаш, маргылдааны 6 санныг төндүрген.

Бирги хөлге ойнаан А. Паршаков биле В. Асатовтуң оюну баштайгызының чайыпцанчак тиилелгези-биле доозулган. Оон-биле кады бирги чернин салым-чолу шиг-ширлеттинген. А. Паршаков 7 салыгдан 6 санны ап, чемпион атка төлептир болган. Ийиги чер база билдингир, 5,5 санныг С. Севээнде.

Үшкү хөлге ойнаан Ч. Оюн, М. Анай-оолду удуп алган болза 5 санныг болуп, коэффициент талазы-биле А. Болдыновту мурнай бээр арга турда-ла, тергелер төнчүлүг оюнга Ч. Оюн шыдашпайн барган. 4,5-4,5 саннарлыг түнелди М. Анай-оол биле Х. Ондар көргүскеш, дөрткүбешки черлерни ээлээн. Ч. Оюн, С. Наксыл, В. Асатов, О. Дамдын, К. Монгуш маргылдааны 4-4 саннарлыг төндүргеш, алдыдан оога чедир черлерни үлешкеннер. Ынчангаш шыдыраа талазыбиле «Россия» фестивалынга илереттинген Тыва Республиканың 10 шыырак шилиндек шыдыраачыларының аттары ол.

Хөрөөжен улустан Кызылдан, районнардан алды кижи ойнаан. 5 салыгдан 4,5 санны ап, республика чемпиону Марта Донгак кымга-даа уттурбаан. Ийиги черни чүгле чемпионга уттурган 4 санныг Бин-Хемниң шыдыраачызы Нина Хаваа, үшкүзүн 2,5 санныг найысылалдың аныяк шыдыраачызы школачы Аяна Дамбиева ээлээн. 2-2 саннарлыг Полина Быаалай биле Виктория Ондарның коэффициентизин санап үндүрүп кээрге, В. Ондарны чартык сан мурнай берген болган. Улуг-Хемден келген улус судьязы Белекмаа Манчылай ажылының аайы-биле маргылдааны төндүр ойнап четтикпээн. Тыва Республиканың чемпионнары «Россия» фестивалының түнел оюннарынга киржир.

Шыдыраа федерациязы республиканың спорткомитет-биле сүмелешкеш, элээн каш шанналдарны тургускан. Ынчалза-даа спорткомитеттиң агар саны «аскап» турарындан, чамдыктары бүтпээн. Эр улустан I-III черни, хөрөөжен улустан I-IV черни алган шыдыраачыларны чеди мундан куду беш үүс рубльге чедир акша, хүндүлел бижиктер-биле шаннаан. Эн эки чараш салыг дээш шаннадды А. Паршаковка, В. Асатовка удур чаныш-сыныш чок дидим шаап халдаашкыны, тывынгыр бодалдары дээш тывыскан. Тиилекчиниң шаннадды мун рубль-биле демдеглеттинген. Маргылдааның эн аныяк киржикчизи, элээди аныяктар аразынга республика чемпиону Алеша Черногривов 7 салыгдан 3 санны алза-даа, 500 рубль түнүг түскай шаннадды база алыр аас-кежиктиг болган.

Кандыг-даа маргылдаага эскиттер, четпестер турар болбайн аан. Организакчыларга, судья коллегиязынга хомудалдар эвээш-даа болза, шыдыраа федерациязының мурнунда шиитпирлөөр ужуруг чидиг айтырыглар эндерик болуп турар. Шак бо берге сайгарылга-саарылга үезинде чангыс өг-бүленнің кежигүннери дег, бир демниг хөделири күзенниг. Ындыг турбуже, ол бүгүү биле тура-ла, дедир-даваннар дег төрүү, бодун тогдунар, эжин эннкке дөмейлексээр, улуургак, чүгле мен коччуг мен дээр, хөрөөн соктап көөргеттинер дээн ышкаш оон-даа ыцай хоочураан «аарыгларывыс» ам-даа дувүретпишаан. Маная чүгле бо маргылдаага болган чижектерни киирискедим.

Чамдыктары шаннал алыксаар, азы алгаш-даа өкпелексөөр. А. Болдынов чараш салыг дээш жюри кежигүннеринин үнелелин деткивес хөөнүн чажырбаан. Ол үүг Тыванын чемпионнары чораан Н. Шишигин, М. Хомушку, делегей чергелиг судья, республиканың сураглыг шыдыраачызы М. Кенин-Лопсанга онаашкан. Олар чамдык саналдап киирген салыгларның төнчүзүнге чедир сонуургаччыг, көрүштүг, чогаадыкчы болбаанын, чедир «быыпаанын» тайылбыларын база ораалдашканнар. Шынын-даа сөглөөрге, оон артык жюрин черден казып, дээрден балдырып алыр эвес.

Сөөлгү салыг хүүнде бажын «эмнеп» чоруй барганнар база бар. Республика чемпиону чораан, спорт мастериниг кандидат М. Адыг-оол эн сөөлгү черни ээлээн. Ол үшкү салыг үезинде ине сыырыпкан ыт ышкаш байдалдыг келгеш, идик-хевин кайда үжүлгениң безин сактып чадап, чараш эвес көзүлген. Оон ол В. Сарыглар-биле тулчуушкун шөлүн каггаш, алдар чокка дескен.

Оон-даа дора дорамчылаашкын маргылдааны хаап турда болган. Республика чемпиону А. Болдыновка ыглаксанчыг ыылдыр уттурганы оон сеткил-хөөнүн ынчаар хөлзеткени ол чүве ийикпе, ийиги черни алган Сергей Севээн ан-араатаныг, хулиганныг чоруун чаннап турганы ыракка ыянчыг, чоокка чованчыг болбайн канчаар. Зал долдур орган шыдыраачылар аал коданынче адыг, бөрү кирип келген чүве-биле дөмей, шуптузу-ла хойлар ышкаш хоруй берген. кулаан кызыпкан олургулаан. Аная кымнарны чок дээр! Сергейнин боду дег үе-чергелери, адазы дег акылары, кырган-ачалары дег, ак баштыг акаалары, кыс дунмалары дег, аныяк кыстар, утбалары дег уруглар. Херектин үжүру чүл дээрге, шыдыраа спортунун хоочуну Н. Шишигин чыылганнарга кыска дыннадыг кылып турар өйде С. Севээн стол кырын чыккыладыр соктап, аная турган шыдыраанны шывадап, черлик амытан дег коргунчуг алгырып-кышкырып, үеннеп үнген.

Эх, Севээн, Севээн! Бистер шыдыраачылар чангыс өг-бүледе бис. Кыйгыныл адаанга кандыг-даа сөөк-язы ылгал чокка бүгү диптериин шыдыраачылары дег чурттап келген болгай бис. Шынап-ла, шак мынчаар өөдежок, чаржынчыг болургa, чангыс аалдың оолдары болуп шыдаар бис бе ынчаш? Энереллиг эшөөрүн, эргим чонун мурнунга эки-ле боданын көр, Сергей. Өг-бүле бүрүзүнге бир мугулай чолук черле турар дижиринге дөмейзиг болдун. Шыдыраачыларның аразында ыындыларының бирээзинге киргенинге коччуг-ла хомудадым.

Шыдыраа

Шыдыраачыларны чангыс өг-бүленин кадык-шыырак, чаагай сеткилдиг кежигүннери болдурар дээш республика федерациязы тодаргай планныг ажылдап турар. М. Анай-оолдун удуртканы федерациязы ажылының утшиин ылап-ла тыва берген. Районнарже үүгүшкүннерни каш-даа организастаан. Ам шыырак дээн шилиндектерни Тыва Республиканың чеди дакпыр чемпиону Марта Донгактың өскен-төрөөн черни Өвүр манап турар. Өвүржүдер база шыырак дээн шыдыраачылары-биле сураг-жаан. Көдээ спортчуларның каш дакпыр чемпиону, Балдыжык оглу Мадон Монгуш республикага чемпионнап каапкан. Кызыл-оол Ооржак Хандагайты суурда кады-кожа чурттап чоруурлар. Эвир чылын республика чемпионады эгелээр деп турда, Мадон Монгуштуң мынча дээнин ам сактып ор мен: «Мээн алдар-адымга маргылдаа организастаар апарымза, богба-молдурга деп турбайн, бодагандан шаннальнга салыптар мен». Бо дег спонсорлар ачызында маргылдааларны организастап болурунун аргазы бар. Фермер, коммерсант, Өвүриүн шыырак кожайы Балдыжык оглу Мадон Монгуш чүге эш-өөрүн чангыс черге чыып турган, маргылдаа эрттирип болбас деп!

Чамдык бергелер турза-даа, найыралдыг өг-бүленин кежигүннери дег, демниг хөделип турган, шыдыраа спортун хөгжүдеринге үлүүвүсүү киирип көрөөлинер.

Даизы САЛЧАК.
Маргылдааның кол секретары.

ХООЧУННАР АРАЗЫНГА

Чоокта чаа Барыын-Хемчик районнуң Кызыл-Мажалыкка республиканың бирги чери дээш 40 хардан өрү назылыг эр улус аразынга волейбол маргылдаазы болуп эрткен. Маргылдаага команда бүрүзү 10 муң акша салып алгаш ойнаар турган. Шупгу 11 райондан шилиндек командалар 4 бөлүкке ойнаан. Түнвел оюнче Бин-Хем, Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл, Барыын-Хемчик командалары кирген. 1-2 дугаар чер дээш чидиг демисел Барыын-Хемчик база Чаа-Хөл командаларының аразынга болган. Сан 2:1 боон, барыын-хемчикчилер бирги черни алгаш, 40 муң акша, 1-ги чергениң хөрек демдектери, шаңнал бижиктер-биле шаңнатканнар. Ийигизин Чаа-Хөл командазы алган, 20 муң акша, 2-ги чергениң хөрек демдектери-биле шаңнаткан. Үшкүзүнде Чөөн-Хемчик командазы 10 муң акша, 3-кү чергениң хөрек демдектери алган. Эки ойнааны дээш Барыын-Хемчиктен Амыртааны, Чаа-Хөлден Борис Тарғыны, Чөөн-Хемчиктен Николай Монгушту өртектиг белектер-биле шаңнаан.

Василий БАДЫ.
Маргылдааның киржиччизи.

Төрүттүнген хиңңер-биле!

Бистиң ынак ававыс Монгуш Кертик Дам-Сүрүновна Өвүр районнуң Солчур суурда пенсионер. Ол совхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи. Ававыстың 70 хар харлаан хүнүнде солун дамчыштыр байыр чедирбишаан, ам-даа узун назынны, кадыкшылды күзедивис. Бисти мынчаар өстүрүп, кижизидип, эртем-билигте өөредип, өглеп-баштагылап каанынга кезээде мөгеер бис.

Оолдары: Орлан, Алексей, Валера, кенээттери, уруглары, Лора, Сайлык, Айлан, Валя, күдээлери: Николай, Слава, Артур, Эдик болгаш уруглары, оолдарының ажы-төлүнден.

Бистиң хүндүлүг ававыс Вера Шири-Дармаевна Чигжит 1993 чылдың апрель 28-те 53 харлаар. Ол Кунгуртуг ортумак школазында 30 чыл ажыг башкылап, бичии чаштарга «а» деп үжүкту айтып, оларны кижизидеринге бүгү күжүн харам чокка берип чоруур.

Вера Шири-Дармаевна коллективинге, өг-бүлезинге болгаш суурнун чонунга хүндүткелдиг.

Вера Шири-Дармаевна чүгле ажылынга кызымак хүндүткелдиг башкы эвес, а өг-бүлезинге төлептиг, аас-кежиктиг ие.

Хүндүлүг ачавыс Сергей Григорьевич Чигжит-биле кады 3 оолду, 3 кысты азырап, кижизидип, эртем-билигте чедирип чоруурлар. Уруглары бистер эртем-мергежил чедип, төрөөн Тывавыстың янзы-бүрү булуңнарында төлептиг ажылдап, чурттап чор бис.

Бо бүгү ынак ававыс, ачавыстың ачы-буяны, күжү-дүр.

Ынчангаш ававыстың төрүттүнген хүну-биле аная чүрээвистин ханызындан эн-не чырык чеднишкиннерни күзеп, амдаа хөй чылларда чурттап, кан дег кадык чоруурун күзевкишаан, черге чедир мөгейип тур бис.

Улуг хүндүткел-биле

уруглары: Коля, Аида, Витя, Таня, Катя, Женя болгаш уругларының уруглары: Лена, Буян, Түмен, Орлана, Олча, Сережа база күдээлери, кенээттери.

ЧЕМПИОННАР ИЛЕРЭЭН

Бокс

Тыва Республиканың ээлчеглиг бокс чемпионады Кызыл хоорайга чоокта чаа болуп эрткен. Бокс талазы-биле 38 спортчуларның киржилгези-биле эрткен ук маргылдаа чаа онзагай чүну-даа көргүспээн. Харындаа эрткен чылдарда бокс маргылдааларына болгулаан четпестер болгаш чедир көрдүнмээн үүлдер катаптаттынган.

Оон кол чылдагааны үүдел? Бокс дээрге делегейде эн нептерээн спортчу хевирлерниң бирээзи болгай. Бо хевир Тывага нептереп эгелээнинден бээр эвээш эвес үе эрткен. Тыва боксерларның оюнун көргеш, соңгаартан келген чамдык специалистер тыва оолдарга төрүмелинден бокс спортунга таарышкан онзагай шынар барын чангыс эвес эскерген. Ол дугайын бокс спортунга Европа диптин чемпиону, Россияның тулган боксёрларының тренери чораан Аскольд Лясото безин үнелеп турган. Бистин спортсменнеривис Россия болгаш оон бедик чергелиг маргылдааларга киржип, чангыс эвес удаа шаннаалдыг черлерни чаалап ап келген. Сөөлгү чылдарда оларның дөрту спорт мастери атты чаалап алган. Бо чедишкиннин үүгле эвээш, салаа базып санап болур карак кызыл тренерлериң ачызында болган деп санаар апаар. А республиканың спорт комитединден болгаш Чазак удуртукчуларындан кандыг-даа дуза албааннар. Кызыл хоорайда дуржулгалыг тренерлериң бирээзи Борис Донгак үстүү чагырга черлериниң удуртукчуларынга улуг идегевейн, бодунуң күжү-биле акшаны ажылдап ап, оон-биле өөредилге-тренировкалыг чыыштарны кылып, эн шилиндек спортчуларны сонгаар улуг маргылдааларже чорудар бодап алган. Ол-ла күзели-биле республика эмнелгезиниң девискээринден улуг эвес спорт залы садып алган. Тренировкадан аңгыда, кежээки үелерде, дыштанар хүннерде темалыг кежээлерни, дискотекаларны эрттирип турганнар. Кирген акша-биле эң шыырак боксёрларны соңгаар улуг хоорайларга болгулаан маргылдааларже чорудуп турган. Чаа эгелээн ажыл үр болбаан. Эмнелгелерде чыдар дарыг кижилерге дыш хереглеп сылдап алгаш (спорт залы эмнелгеден ээлэн ыракка турган), Кызыл хоорайның чагыргазы спортчуларның аная ажылдаарын хорап каан. Кандыг-даа дилээшкиннер тайылбыр дуза болбаан. Түнелинде кызымак тренер Борис Донгак ол бажынны өске хереглекчилерге садыпкаш, оон-даа ыцай бодунуң аныяк спортчуларынга дузалаар сорулга-биле өске бажың дилеп эгелээн. Ам-даа доктаамал кичээлдээр чер тыппайн турар. Шак-ла ындыг байдалга Өвүр районда тренер Семен Монгуш, Сарыг-Сеп суурда Геннадий Наксыл, Чадаана хоорайда Суворов Монгуш, Самагалдай суурда Май-оол Кушаа таваржып турарлар. Амдызында бокс спорту бо адаанывыс аныяк тренерлериң чүткүү-биле шуут соксап чиде бербейн турар. Бир эвес Чазактың болгаш республиканың спорт комитединиң удуртукчулары чогуур дузаны көргүзүп турган болза, бокс спорту моон-даа ыцай сайзырап, бистиң спортчуларывыс делегей чергелиг маргылдааларга-даа киржип болур арга бар турар ийик.

Ам чоокта чаа эрткен чемпионатче эглип кээлиңер. Аная спорт мастериниг кандидат атты Сагды Сарыглар, спорт мастери аттарны Мерген Монгуш, Роднон Хертек чедип алган. Ылангыя Роднон Хертек эң эки боксёр деп санаткан. Оон Бай-Тайга райондан келген спорт мастери Афанасий Иргит-биле оюну көрүкчулериниң улуг сонуургалын чедип алган.

Түнел оюнга бирги черни Каа-Хем райондан келген спорт мастери Геннадий Наксыл, ийиги черни Кызыл хоорайдан спорт мастери Радомир Даваа, үшкү черни Тес-Хемден Омак Бады ээлээн.

Бо маргылдааның тиилекчилери удавас Новокузнецк хоорайга болур улуг маргылдаага киржир эргени алган.

Вячеслав ХОПРОВ.

ЭМЧИЛЕРДЕН ЧАСПАС АДЫГЖЫЛАР

● КАРА АДАРЫ ●

Медицина ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитеди боттарының спартакиадазын уламчылап турар. Бо таварылгада олар ол спартакиадага киириштир кара боолаарынга маргылдашкан.

Ниитизи-биле 20 ажыг кижи киржикчилиг чеди команда кара боолаан. Аная бирги черни команда аайы-биле Кызылдың № 1 божудулга бажыының командазы төлептиг болган. С. Поздняков, А. Маады, Р. Монгуш составтыг команда 300 сандан 251-ни аткан. Ийиги черже 237 сан аткан улусчу болгаш чанчылчаан медицина төвүнүң командазы үнген. Үшкү черни диш эмнелгезиниң командазы ээлээн, 231 санныг болган.

Хууда бирги чер дээш олла маргылдаага эр улустан № 1 божудулга бажыындан А. Маады (100-тен 88 сан) бирги черни, республиканың төп эмнелгезинден О. Сотка (67) ийиги, С. Поздняков (86) үшкү черни түс-тузунда ээлээннер. Хөрөөженнер аразынга бирги черни республиканың уруглар эмнелгезинден Л. Волкова, ийигизин диш эмнелгезинден А. Саая (кайызы-даа 79 сан аткан), үшкүзүн № 1 божудулга бажыындан Р. Монгуш алган.

Алексей ЕФИМОВ.

ШЫДЫРААА КЛУВУ

Кызыл хоорайның Совет Тыванын 5 чылы аттыг стадионунун бажыында ээлээди уруглардың республика чергелиг хөл-шыдыраа клуву ажыттынган. Даргазынга Вячеслав Степанович Хопров сонгуттурган.

Методист инструктору — республиканың каш дакпыр чемпиону Н. П. Шишигин, кол тренери Кызыл-оол Доржуевич Калиндүү болган. Амдыызында эрги бажында эде дерилге, белеткел ажылдары чоруп турар. Байдал ындыг-даа болза, кол тренер Кызыл-оол Калиндүү Кызылдың № 2 школазының 6-гы классчыларын чаа спорт комплексте өөредип эгелей берген. Ёзулуг массалыг өөредилге сентябрь 1-ден эгелээр.

Борис ОНДАР.

ЧЕДЕР ШЫНААЗЫ АДЫГЛЫГ...

Амыдыралдан чугаа

— Каям угбам, соок шайдан! Адыгта таварышкаш, аксы-боскум кадып калды. Ам-даа сөөгүм сиринейнип тур.

Авам элдепсиип:

— Адыг деп чүүл? Аргарыг кирип чордун бе?

— Сиген кажаазы кылыр дээш Саар-Доруум чавыдакташкаш, ыя ол чарыктан чыраа кезип алыр дээш таваржы бердим. Оон ында чыткаңын кым билир боор. Аңдым серт дээш тура дүшкен. Көрүптеримге, кончуг дагиртек ийи буттап турун алган бо тур! Мен балдыыг холумну кагарынга белеткеп алган аңдым кырында олур мен. Коргунчуун чүү дээр сен! Алгырыпкаш, чырааны куду ынай болду. Дер-бүзумву чүт дээр. Ынак эвесте сиген кезип турар шериг оолдарга чортуп келдим.

— Чуну канчап чор сен, ахый? — дидилер. Чуве чугаалаарымга үнүм безин орта үнмес.

— Адыг! Эжик дөрү черге кайгажып турдум. Мыяда, чыраа аразында — дээш, холум-биле айыттым. Оолдар аттарын адырып, ок-чемзээн алгаш ынай болдулар. Сүлделе бо! Кончуг чүвени сыыртап алгаш, суур адаа-биле кешкеш, ховуже үүптүлер. Ам кээп тыныжым ажып, халдып келдим — дээш, даайым үне болду. Аңдын эзертээш, ховуну куду «чизирт» диди. Авам-биле соондан кайгап турун калдывыс.

Кежээликтей апарганда, даайым бо халдып келди.

— Өршээл Арай боорда даялап алдылар.

— Дадайым! Кончуун але, дунмам. Канчап өлүрүп алдынар?

— Сержант Чарык-Карак демги командир Кара-Хуна суглар шериглери-биле сыыварга, Хөл-Бажында кулузун аразынче кире берген. Өрттедирге, ол кулузун кыппаан. Чарык-Карак хол боозун тудуп алгаш, соондан базыпкан. Кулузуну дескиндир ланнылардың шериглер. Кайыын тыптыр Элээн болганда:

— Мээн изим-биле кирип келиңер! Чааланып турун берди. Дидинмейн тур мен — деп, сержантының алгызы дыннадды. Кара-Хуна баштаан кезек шериглер кулузун аразынче көзүлбейн бардылар. Боолар чыккынайны-ла берди. Кончуг иргек өске таладан үне халып келгеш, ховуже үглапты. Соондан аттыг дөрт-беш оол атпышаан сурупту Улуг ыраажанда адыглаа үшкан. Даваннарындан баглаш, төрөнчилеп алгаш, Хөл-Бажында аалга эккелгеш сойдулар. Ишти кымыскаяк долган, аштаан кужур ыы-наан. Союп кааңда көөрге кижи олчаан чүве-дир, угбам — дээш, даайым кээшпезин ораай берди. Ол үеде кезек када улустун чугаазы-ла ол.

Элдеп-даа боор чүве. Алдан чылдар эгезинде чүве. Күску дүжүт үезинде тараа сөөртүп турган «ЗИЛ»-диг Чкалов дээр аныяк эр комбайнардан чүдүргеп тарааны суурже сөөртүп турган. Чеже-даа чораан. Дүүш эртип турда, Шуургелигни ажа халдып кээрге мажаалай селбейтип орган. Эр баштай сести берген. Адыг дорт халып келгеш, машинаның капот орта каккан. Та чүү канчап барган, машинаны баксыраан дээр чүве. Чоладчы дидиминнип, ады-элээн ырай бээрге, машинаны дүгеледип алгаш устуруп каан. Ындыг таварылгаларның үүгле ийизи ол-дур. Ак-ла ховуже кирип үнер, эллептиг аа?

Колхозтуң малын малдаан малчыннары бир чайын аалдарывыс Шамбалыга чайлаан. Авам сугнуң инектери дөгере дөңгүр кара-кара. Аалга эр кижилер түрбаан. База-ла «ында-мында адыг чазыйлаан» дидир-дидир чугаалар дыргын апарган. Хайлыг, орай бызаалаан Чараш деп шолалыг аныяк инээвис өдектен үнмес. Арай боорда инектер-биле оттаар кылдыр өөредип алган бис. Дөртбеш хире кадай өг дээвиири быжын, даарап турган. Ону кырлап, кончуттуруп, бирде ойталап чыдып алгаш, дээрде янзы-бүрү дүрзү-хевирлериг булуттар кайгап чыткан бис.

Аалдың алдыы дужунда ийде бичии арга иштинден кара чүве аалче углуг үүгле каранаар.

— Ажы-төлүнер бир өгже киринер!

— Кончуг чүвекер келдиг! Өршээ хайыракан! Ода бос дагжадыптар кижи болза!...— дээш, кырган-авам алгырып үүдү.

— Адыг кээрге, адып кааптайн! — деп, бо-ла мен. Өгже чүгүргеш, дүүрегимни азып каан дайзазы-биле алгаш үне халыдым.

— Хоржок, оглум! Эжик аксыңга кээрге, өг иштинден адар сен!

— Ажырбас! Мен өг дөрүнден адыпкаш, кире халааш, оон... — деп чорумда, буттар даажы шуут дадыраар. Хавак баарындан үне халып келзе, кааа адыг боор ийик. Харалаан Чараш деп дөңгүр кара инээвис шаашкактап халып ор. Ам кээп кадайлар шоочайнчып үүдү.

— Улус куду-чамы чайын кагы дег! Бызаазын эмзирик-сээш маннап келгени ол-дур. Дөңгүрөөре берген! — деп, кырган-ававыс чанчаттынган чери бар.

Эренсен ТЕЖИТ.

ЖУРНАЛДЫҢ КОНКУРУЗУ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТАның корр.). Россия-америк «Чаа фермер» («Новый фермер») деп журнал российжи номчукчуларның ортузунга фермер ажылынга, огород база сад ажылынга ажыглаар эң эки чогаадылга, идея дээш конкурс чарлаан. Тиилекчиге кол шаннал кылдыр хол-биле ногаалар үрезини олуртуруга ажыглаар америк Эртүүй чаштырыкчызын көрүп каан. Ол чаштырыкчы барык бүгү хевирнин ногааларының үрезиниерий чаштырарынга таарыштырган 11 дугуйларлыг. Оон ангыда, тиилекчилерге америк кызыл свёкланың, морковтуң база огурецтериң үрезиннерин бээр.

Чаа ондагай херексел, агротехниктиг арга азы өске-даа чогаадылга дугайында материалдарны дараазында адресче чорудар: 125047, Москва, Фадеев кудумчузу, 1, «Чаа фермериң» редакциязы.

Конкурс көдээ ажыл-агый чорудулгазының кандыг-даа адырынга хамааржып болур. Аная херекселдер, аргалар, чогаадылгалар дүжүттү көвүдедиринге, шынарын экиждеринге хамаарышкан материалдар кирер. Бижээн үүлдер машинага каккан ийи эрзын хемчээлдиг болгаш редакцияга бо чылдың июль 15-ке чедир четкен турар ужуруг.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫҢ, КООПЕРАТИВТЕРНИҢ, АЖЫЛ-АГЫЙЖЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

«М-412», «ГАЗ-53» (кузовтуг) **автомашиналарны** садып тур бис. Өртээ 2 млн. 700 мүң рубль, туда-даа, шилчилгебиле-даа санажып болур. Дугуржуп. чугаалажыр чери: **Кызыл хоорай, Коммунистическая кудумчузу. № 14, кайы-даа үеде кээп болур.**

◆ ◆ ◆

ОРНАП ТУР МЕН

Үш өрээлдиг, херим иштиниң тудуглары бар хуу **бажыны** чиик автомашинага дарый орнап тур мен. Кээр адрези: **Кызыл, Восточная кудумчузу. № 52 (кайы-даа үеде кээп болур) азы 18 шак соонда 2-67-19 телефонче** болгаш **болур.**

◆ ◆ ◆

Сүт-Хөл районнуң катап тургустунганынан бээр 10 чыл оюнга турасказаткан 128 мөгенин хүрежи 1993 чылдың май 1-де Сүг-Аксы суурга эртер.

Бо хүрешке республиканың болгаш Моолдун Убса-Нур аймазының мөгелерин киржиринче чалап тур бис.

ОРГКОМИТЕТ.

КИНО

АПРЕЛЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кударанчыгай» (2 сериялыг) 9.40, 12.30, 15.20, 18.10. **«Видеозал»: «Өрт өжүрүкчүлери»** 9.00, 11.30, 14.00, 16.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: Мультчыынды № 5 9.00, 12.50, **«Өдген кижи харжаанын иштинге боолаашкын»** 10.20, 14.10, 16.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Эрлик ораныдан полицейжи» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«Тувинская правда», «Шын» солуннарның, Куртелерадиокомпаниянын коллективтери, Тыва Республиканың Журналистер эвилели күп-жылдың болгаш Тыванга журналистиканың хоочуну

Василий Андреевич
АНАНЬИННИН

амыдыралының 80-ги чылында 1993 чылдың апрель 25-те хенертен мөчээнин хараадал-биле дыннатпышаан, оон төрелдевиге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканы Дээди Совединиң болгаш Чазаа «Шын» солуннуң редакция коллективи

Хол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң орадакчызы), М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң орадакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң орадакчылары — 3-33-91, 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орадакчылы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, иннителел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-92; 3-34-57; өчүлга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-24; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейи барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганын, медээлернин хостуг хорунун камгалаар талазы-биле Тыванга хайгаарда черинге бурутказтынган.

Бурутказтынган дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барын болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннаныглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы: «Кызыл, Шетинниг» болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 6 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 25.146. Индекс 54240. Чагыг № 78.